

SADDI ISKANDARIY

So'z mulkingning sultoni Alisher Navoiy qalamiga mansub «Xamsa»ning beshinchi dostoni - «Saddi Iskandariy» shoh Iskandar hayoti, uning ulug'vorligi, donoligi aksetgan. Shu bilan birgu, o'quvchli turli mamlakallar, davrlarning o'ziga xosligi haqida bilib oladi. Hazrat Navoiyning zukkoligi asarda dongiz osti mo'jizalarini aks ettirishida ham ayon bo'ladi.

E'tiboringizga havola etilayotgan ushbu dostonning nasriy talqini siz - azizlarga manzur bo'lishiga umid qilamiz.

MUQADDIMA

Buyuk o'zbek sholri Alisher Navoiy o'z «Xamsa»sining so'nggi dostoni – “Saddi Iskandariy” asarini 1485-yili yozib tugatdi va mushtoq o'quvchilariga taqdim qildi. Bu yangi ohida butun Xuroson va Movarounnahrda quvonch bilan kutib olindi va «Xamsa»ning boshqa dostonlari kabi tez orada musulmon sharqida shuhrat qozondi. Buning sababi Abulqosim Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy va Xisrav Dehlaviylar tomonidan qalamga olinib, ellar muhabbatiga sazovor bo'lishga ulgurgan mazkur yirik asarning davrga xos eng muhim masalalar, ijtimoiy-axloqiy va ma'rifiy-madaniy inuammolarning keng ko'lamda, ayni vaqtda yangi uslublar zaminida, markaziy timsollarning, xususan, Iskandar qiyofasining yangicha ko'lam va mazmunda ifodalanishida edi, albatta.

Garchi Navoiy qahramoni o'zining asosiy qiyofasi, yetakchi fazilatleri, xususan, insonparvarligi, sulhparvarligi, elsevarligi, ilmsevarligi, donishmandligi bilan Nizomiy va Xisrav Dehlaviylar dostonlaridagi Iskandarga yaqin tursa ham, haqiqatparvarligi, adolatpeshaligi, ilmga qiziquvchanligi, amaliy-ilmiy tadqiqotlardagi ishtiroki bilan, ayniqsa ilmiy- fantastika g'oyalari, obrazlariga ishtiyoqi, xususan, olam dcngizlarini tadqiq etish va o'lchash sohasidagi, suv osti hayotini o'rganishga bo'lgan amaliy qiziqishi bilan ajralib luradi. Garchi Iskandar asar boshida o'z oldiga butun jahonni egallash maqsadini qo'ygan bo'lsa-da, doston davomida uning bu fikri o'zgarib takomillashib boradi. Doro bilan jang qilishdan avval, shuningdek, Malluga qarshi otlanarkan, jangovar sipohi, ilg'or ilin va texnika, nodir olimlar, qudratli tafakkur vositasida o'z muddaosiga ishonch hosil qilganiga qaramay, Hind va Chin shohlarining siyosatidan mamlakatlar o'rtasidagi iliq munosabatlarini sulh yo'li bilan, yuz minglab begunoh sipohlar qonini to'kish, millionlab ayollarni beva, bolalarni yetiin qoldirishsiz ham hal etish mumkinligiga amin bo'ladi. Shuning uchun ham boshqa xalqlar hamma joyda uni ehtirom bilan tilga oladilar.

Iskandarning, hatto o'z dushmanlari Doro va Malluga mehribonlik bilan qarashi, o'zi bosib olgan shaharlarda ulkan qurilishlar, xususan, tinch aholini

afsonaviy yovvoyi maxluqlar - devkush pahlavonlar, itsimon hayvonlardan ozod etish uchun devorlar, istehkomlar qurishida o'z ifodasini topadi.

Navoiy o'z Iskandarini, xususan, mohir sarkarda sifatida atroflicha tavsiflagan. Katta qo'shinni har jihatdan, ayniqsa, iqtisodiy va ma'naviy jihatdan doimo qo'llab-quvvatlab turish askarlarda ham unga nisbatan so'nmas muhabbatni tarbiyalaydi. I Hindiston, Xitoy, Xuroson va boshqa o'lkalarning go'zal manzarali joylarida faqat aysh-ishratga berilmay, barcha qo'shinning yaxshi dam olishiga erishadi.

Navoiy, ayniqsa, Samarqand, Hirot shaharlari Iskandar topshirig'i bo'yicha qurilganini alohida ta'ritlaydi. Ayni vaqtda ko'plab shunday shaharlar atrofni gullatib-yashnatib yotgan gulzorlar, xiyobonlar, soylar, bog'larni alohida muhabbat bilan ta'riflaydi.

Dostonning ko'pgina o'rinlarida chinakam insonga xos fazilatlar ulug'lanadi, noma'qullari qoralanadi. Asarda:

*Kishihim julionda so'zi rostdur, Eriir
dolungukim, o'zi rostdur. Birovkim erur
rostlikdin i'iroq, Aningdek ki.ihi bo
'Imtigan yu.xsliiroq. ...Nckim o'z
qoshingda erur noruvo, Ulusqu uni
ko'rmu uslo ruvo, -*

kabi ko'plab hikmalli so'zlarni uchratish mumkin.

«Saddi Iskandariy» dostonining" badiiyati ham bir-biridan nafis va betakror badiiy san'atlar, uslublar bilan to'la. Ular sholr dahosiga xos buyuk salohiyatdan darak berib turadi. Xullas, asar - o'zbek adabiyoti xazinasini o'lmas javohir bilnn boyitgan bezavol badiiy obida ekanligi bilan alohida ahamiyatga cga.

Kitobda asarning matni qisqartirilmagan 1991 yilgi nashridan eng muhim, asosiy voqealar aks ettirilgan qism- larni qoldirib, unga zarur bo'lmagan qismlarni qisqartirib berdik. Ushbu kitob bilan tanishganingizdan so'ng, uning to'liq matnini Navoiyning she'riy dostoni bilan qiyoslab o'qib chiqsangiz, dostonning to'liq ifodasi bilan tanishish bilan birga, asar badiiyati, qo'llangan so'zlarning hozirgi kundagi mazmuni bilan tanishasiz. Bu - kitob qisqartirish yo'lidagi bir tajriba, xolos. O'z fikrlaringizni yozib yuborsangiz, uni yanada takomillashtirishga yordam bergan bo'lasiz.

SADDI ISKANDARIY

Uzoq tarixdan beri Eronda Peshdodiylar, Kayoniylar, Ashkoniylar hamda Sosoniylar deb atalgan sulolalar hukmronlik qilib kelishgan bo'lib, ularning hukmronligi hammasi bo'lib 4 300 yil davom etgan. Hikoya qilinayotgan vaqtda, eramizdan avvalgi III asrda Eronni Doro nomli shoh boshqarar, qo'shni davlatlar unga bo'yinsunib, har yili xiroj to'lab turardi.

Makedoniya davlati shohi Faylaqus Iskandarni qabr ichida endigina tug'ilib yig'layotgani, onasi esa vafot etganini ko'rib, uni o'ziga o'g'il qilib oladi. Keyin parvarish qilib, har jihatdan mamlakatni idora qilish salohiyatiga ega bo'lgan davlat arbobi qilib voyaga yetkazishni saroy a'yonlariga topshiradi. Naqumonis degan donishmand alloma uni Faylaqus tayinlagandek parvarishlay boshlaydi.

Iskandar shunday qobiliyatli bola bo'lib chiqdiki, ustozi bergan ta'limni o'n karra tezroq o'rganib olardi. Ko'pdan-ko'p bilimlarni egallagan shahzoda harbiy saboqni ham astoydil o'rgana boshladi. Uning otgan o'qlari yulduzlarning ko'zlarigacha borib yetar, kamon o'qlari bilan falak qal'asi devoru burjlarini buzib tashlar, gurzi ishlatishni mashq qilib olgach, qattiq toshlardan osmongacha gard yetkaza olardi. Xullas, harb sohasida hech kim erisha olmaydigan darajaga yetib, el orasida mashhur bo'ldi.

Bu paytda otasi ancha qarib, hayot bilan vidolashish davri yaqinlashib qolgandi.

Qaddi egikligidan xalq uning tuproq sari yo'l olayotganini anglardi. Jismini kasalliklar egallagan chog' Iskandar shohlik ishlarini boshlashga tayyor bo'lib edi. O'zi Tangri oldida kechirim so'rash holatiga yetganida toji bilan taxlini Iskandarga topshirdi. O'g'lga taxtini topshirgach, o'zi taxta ustiga yo'l oldi. Go'yoki daraxt ikki shox berdi-yu, biridan taxta - tobut, ikkinchisidan taxt yo'ndilar.

Iskandar otasi o'limini ko'rib, jahonni tark etishiga oz qoldi. Otasining qilgan vasivati unga dalda bo'lib, bu niyatidan qaytardi: «Mulkinga

begonani qo'ymagil, haramim aro hech bir nomunosib inson qadam qo'ymasini, u odamlarni ranjitib qo'yishi mumkin. Seni istab topganimdan murodim shu ediki, qachon olam bilan xayrlashsam, o'rnimni egallasang, mening nomim - shuhratim ko'kka sovrilmaydi», deb ta'kidlagan edi otasi.

Bu so'z Iskandarning yodiga kelgach, ota pardasiga xursandchilik yetkazishga ahd qildi. Pokiza zilol suviga xas-xashak tushirishni ham o'ziga uyat bildi. Otasining motam marosimini tugatishgach, taxt bilan muhrli uzukni munosib ko'rib, taxtga chiqib o'tirdi. Xursandchiliklar qilindi, jomlar ko'tarildi.

***Soqiy, g'amni uniittiruvchi javhariy jomdan ber, ki andin
sumursam, g'amim qolmusun, ota uzasidan g'amim qolmasin.
Mug'anniy, shodlik sozini boshla, u bilim shodlik navosini chal.***

Faylaqus o'rtadan chiqib, Iskandarga toju taxtini berib ketdi. Iskandarki, olamning eng pok kishilaridan, bilim ichida ham yagona allomalardan edi. Unga toj bilan taxt ina'qul kelmay, bu tashvish oldida g'oyatda malolatli edi. Chunki haddan orliq ofat bo'lib, ne qilsa, falakdan mukofot tayyor turardi. Agar ota vasiyatlariga qarshi borib, o'z ko'nglini shod etay desa, diliga xush kelmasdi. Ko'p o'ylab-fikrlab ko'rgach, xalqni yig'ib, bir anjuman tuzdi, unga mamlakatning barcha obro'li, donishmand kishilari yig'ildi. Shunda Iskandar g'oyatda yoqimli so'zlarni aytdi:

- Ey mulkingiz Rum bo'lgan qavmim, olijanob, boy-badavlat bo'lsangiz ham, Tangriga men kabi bir bandasiz. Men siz kabi emasman, sizlarga qaraganda zaifroqman, chunki yoshroqman, otasiz, g'am chekkan bir bekasman. Iloh otamni lutf aylab, bu kishvarga podshoh qilgan bo'lsa, u, bu ishga sazovor edi, bu yukni ko'tarishga quvvati ham yetarli edi. Ajdodlarim ham bu mulk ahliga hukmronlik qilishgan bo'lsa, ular ham taxtlariga munosib, qudratli va baxtiyor kishilar edilar.

Men esam bag'oyat kuchsiz, davlatni boshqarish ishiga tayyor bo'lmagan bir yigitman, bu ishga kuchli, qudratli, mendek zaif bo'lmagan kishi kerak. Axir sher tortgan yukni chumoli tortishi osonmi? Filning yukini pashshaga ortib bo'ladinmi? Shohlik qilishga mening niyatim ham yo'q, ulardan voz kechsam ham, uzrliman. Men o'z fikrimni aytdim, bu ishda nimalardan tashvishlanayotganimni so'zlab berdim.

Siz endi o'zingizga boshqa shoh toping, bu kishvarga kishvarpanoh toping.

U har bir ishda zamon ahlining munosibi, shohlik ishiga loyiq inson bo'lsin. U quyoshdek qudratli, mehrga boyu fikri tiniq, adolatda fasli

navro'zdek, siyosatda jahonni kuydiruvchi chaqmoqdek, har qanday dushmanga qarshi chora topa oladigan, kezi kelganda qattiqqo'l, ayni chog'da raiyatparvar bo'lsin. O'shanday odamga davlatni topshiring, boshini toj bilan bezating. U ehson bulutini yog'dirib, mamlakat bo'stonini bog'i Eramdek bezatsin. Dushmanlar holini parishonhol qilib, ul o'tga qilich selidan suv ursin. Zo'ravonlarning birontasi raiyatga sitam qilsa, bunday zo'ravonlar qo'lini qirqtirsin. Musofirlar uchun yo'llar doim ochiq bo'lsin, qaroqchining qorasini ko'rgizmasin. O'g'rilarning yo'llarini o'tolmaydigan, qo'lini qisqa qilsin.

Zulm ta'limini berishni mutlaqo yo'qotsin. "Jalid" etib, "Lom"u «Mim»ini tugatsin. Haq buyurgan hamma narsalarni bajarib, rost so'zlovchi odamlar qo'lini uzun aylasun. Zulmgustarg'a - zulm tarqatuvchilarga yo'l bermay, raiyatga tinchlik-totuvlik yetkazsin.

Ochiq yuzli shoh so'zini tugatgach, har tomondan odamlarning qichqiriqlari eshitildi:

- E, xisravi odil shahanshohimiz! Nega bizni faryod chektiryapsan? Elga adolatingdan yetar chog'da havo, ne bu yanglig' zulm ko'rding ravo? Shunday so'zlarni so'zlayapsanki, bu xalq bag'rini qonga aylantiryapti. Bu so'zlarni aytganingdan ko'ra qonimizni oqizgil-u, yo'lingda jonimiz fido bo'lsin. Sen bu el boshidin yiroq bo'lguningcha, ular jonlaridan yiroq bo'lsalar yaxshiroq-ku! Sening so'zlaring jon bag'ishlovchidir, ular bizni hammamizni baravariga o'ldirishiga oz qoldi-ku!

Sening saltanatni tark etishing haqida so'z bo'lishi mumkinmi? Sening o'rningni egallovchi ko'z bo'lishi mumkinmi? Bugun olam ichida falaklar siridan ogoh bo'lmagan ilmlar topilmaydi. Ularni ahil olam bo'lishi mumkin, lek Rum ahli emas. Falakning sham'i ro'yi - sening munavvar chehrang. Jahon sen kabi shohni, quyosh tal'at, Mushtariy nurli hukmdorni ko'rmagan. Go'yoki yuzung adlidan gul bilan xurshiddin atru nur yog'ilib turgandek. Sening vujudingda aqlga do'stlik ko'rinib turibdi, jamolingda esa jahondorlik ayon. Sening zoting aro bu himmatki bordir, sanga Rum sultonlig'i ordir.

Biz bilamizki, bu mamlakat ham kam sanga, umidimiz borki, butun jahon sening qo'lingga tushgay. Osmonning ko'rinishidan ochiq va yashirin «Jahon senikidir» degan hukm yozib qo'yilibdi.

Yana boshqa hukmdorni farmon beruvchi qihnagil. Jahon ahlini benavo qilmag'il. Agar sen bu ishni qabul qilmasang, bu mulk ahli faryodiga yetmasang, merosxo'rlik mulkingga boshqani qo'yib, uy ichiga beg'onani ravo ko'rsang, bu baloga ne qilarimizni bilmay, barimiz vatanni tashlab

ketishni ixliyor qilamiz. Har mamlakatda gadolikka tushsak, ul mojaroni xudo sendan so'raydi.

Iskandar ularning bu xil alomatlarini, alomatlari demaylik, qiyomatlarini ko'rib, aytgan gaplariga pushaymon bo'lib, el holini ko'rib ko'ngli buzildi. Ham tobelarning yaxshi niyatlari, ham otasining vasiyatlari unga kuchli ta'sir ko'rsatdiki, uni o'zgartirishning iloji qolmadi. Ko'ngli haddan tashqari buzildi- yu, ulus iltimosini qabul qildi.

Shahzoda rozilik bergach, Arastu tezgina o'rnidan turdi- da, Iskandar boshidagi tojni olib, boshi ustida baland tutdi. Arastu uning bir qo'lidan, dono Balinos yana bir qo'lidan ushlab, shohga sano aytishib, uni taxt ustiga chiqardilar. Iskandar qadamidan taxt ulug' poya topib, quyosh boshi ustiga baxt soya soldi. Arastu bilan Balinos emas, go'yo Xizr bilan Ilyos edilar. Iskandarni taxtda ko'tarib olib kelisharkan, hamma odamlar yonlaridagi pullarini uning boshidan sochishar edi.

Iskandar xursandlik bilan taxtidan tushdi-da, salqin shabistonga kirib, kichik bazm tuzib, may ichdi. Shoh va aholi o'rtasida turli masalalar bo'yicha savol-javoblar bo'ldi. Odamlar chiqib keta boshlagach, shoh ko'zini uyqu bosdi. Yarim kechada sajda uchun turib, ko'zidan shodlik yoshlari oqib ibodat qildi.

Quyosh chiqib, chor atrofni yoritgach, yulduzlar ko'zdan yo'qoldilar. Iskandar yana taxtiga chiqib o'tirdi. Chor atrofni yana odamlar o'rab oldilar. Yig'ilganlarga qarab shoh shunday nutq so'zladi:

- Ilohim menga xalq ahvolini so'rash huquqini berdi. Ichingizda kimning menga iltimosi bo'lsa, o'z ahvolini arz aylasin. Qoshimda so'zini aytar ekan, meni bir o'zi yanglig' gumon etsin. Taxtim dahshatidan ham, tojimdanda ham aslo qo'rqmasin. Meni shoh deb iztirob chekmasin, hamma gapini to'liq so'zlasin.

Xalq arzi hol aytishni boshladi, shoh sahardan qorong'u tushgunga qadar ularning dardiga davo qildi. Odam o'ldirganning bo'yniga urib, qo'lni kestirganning qo'lini kestirib, mazlumayu mushtoqlarg'a non berib, marhumi bechoralarga rahm qilib, zulm ahlini yerga past qilib, bosh qo'yirdi. Zulm ahlining boshini past qilgan shoh yaxshi qiladi: jafogar jafogarni egik holda ko'radi.

Shu tarzda yarim kungacha el so'zlarini eshitib choralar ko'rdi. Otasi zamonida qaysi ish xaloyiqqa ozor bergan bo'lsa, ularni el boshidan daf' etdi. Oldingi shohlar rasm etgan xalq manfaatiga qarshi ishlar, ba'zi qonunlarni bekor qildi. Hamma sohada adolat bilan ish ko'ra boshladi. Raiyatning ehtiyojini hisobga olib, ikki yil ularni barcha xirojlardan ozod etdi. Mamma xodimlarni qattiq intizom bilan ishlashga o'rgatib, yomonlarni

jazolab, ish o'rnidan pasaytirib turdi. Yaxshilarni tarbiya qilib, nochor va majruhlarga yordam berib turdi.

Yana narxlar bilan ham shug'ullanib, qimmat sotuvchilarni tanbehlab turdi. Tarozining ikki boshini tekislab, muhr bilan toshini temirdan yasattirdi. Qari - o'lchash asbobi ham shu tarzda temirdan ishlanib, xalq gazmollarni aldanib kam olishdan qutuldi. Katta tarozini ham ixtiro qilib, olibsotarlarni o'rtasidagi janjallarga barham berdi. Halollikni ta'ininlaydigan choralar qo'llab, o'g'rilik, egrilik yo'llarini to'sib tashladi.

Yo'llarga qorovullar qo'yib, yo'lovchilarni har turli xavf- xatardan qutqazdi. Adolat qo'lini shunday baland tutdiki, kiyik arslondan qo'rqmaydigan bo'ldi. Tustovuq bilan qarchig'ay yonma-yon yotardi. Oz vaqt ichida Iskandar shunday choralar ko'rdiki, adolatdan Rum ahli boyib ketdilar.

Yosh, adolatparvar shoh mulkni obod qilish uchun yana ko'p ishlarni bajardi. Hokim ko'p yillar davomida o'rgatgani kabi u adolat havosini yaxshi bilib olgandi. Unga adolat ham, shijoat ham, hikmat ham yor edi. Quyoshdek olam uzra bayroq ko'tarib, jahonda shunday ishlarni qildiki, hech kim bu jahonda bajargan emasdi. Shunday mo'jizalarni unga nasib etdiki, ko'plab jahondorlar uning qudrati oldida mag'lub bo'ldilar. U qilgan ishlarni aytib tugatish uchun asrlar ham yetmaydi. Barchasini aytib ham bo'lmaydi, so'z boshlagan kishi bu aytilganlarni tugatishga o'jizlik qiladi. Yaxshisi, bo'lib o'tgan hodisalar qisqartirib bayon qilingani durust. Shu yo'lni tulsam maqsadimni amalga oshirgan bo'laman.

Zamonki, u davlatpanoh shoh burun Rum taxtiga shoh bo'lgan edi. Dushmanlarini halok qilib, borgan yerlarini dushmanlaridan pokladi. Keyin jahonni ochmoq, yeru dengizlarni o'rganish uchun qo'shin" bilan yo'lga otlandi. Avval (lasos olish uchun Mag'rib zaminga yurish qildi. Zangibor ahlini yengib, keyin Doro bilan to'qnashdi. Undan ustun kelgach, Farang mulkini fath ayladi. U mamlakat eli taslim ho'lgach, Qrim bilan Andalus o'lkalari ustidan g'alaba qozondi.

Misir mulkini fath etib, Misr taxtiga o'ltirdi. uning ob-havosini voqtirib qolib, Iskandariya shahrini bunyod etdi. Zardushtlar daf'ig'a kurash ochib, ularning o'tlarini suv bilan barbod qildi. Iroq va Ajamga yo'l ochib, u yerlar ohangidan navo topdi. Iroqi Arabga ot surub, u yerlarning xalqlarini o'z qadamidan bahramand etdi.

Shomu Halab o'lkalarini egallab, g'alaba qozondi. Suhayl kabi Yaman sari yo'l olib aqiq toshlaridan bahramand bo'ldi. Yer o'pmak maqsadi bilan Makka tomon vurib, uni qabul qilish uchun Makka eshigi ochildi. Sohildan

ancha yurib, yana Fors fathi uchun jang qilib g'olib bo'ldi. Bu ishlardan so'ng shimol sari yo'l oldi, Xorazm mamlakatini ham qo'lga kiritdi. Shundan so'ng Iskandar dashti Qipchoq, Saqsinu saqlab, Osu Rus, Cherkasu Gurji mamlakatlarini egallab, barcha xalqlarini o'ziga qul qildi.

So'ng hukmdor Sharq tomon yo'l olib, Farxorni xarob qilib, keyin Movarounnahrni bosib olib, bu yerda Samarqand shahrini yaratdi, Chigil bilan Yag'mo o'lkalarini zabt etgach, Chin tomon safar qildi. Hind mamlakatini ham egallab, barcha butxonalarni vayron qilib, keyin Janubga yo'l soldi. Sind daryosini kechib o'tib, Kirmon, Kechu Mukron yurtlarin kezgach, so'ng Xurosonni zabt etib, bu yerda Hirot shahriga asos soldi.

Isfaxon dashtida Ray shahrini egallagach, shu bilan jahonni fath etish bo'yicha maqsadiga yetib, bamaylixotir Rum mamlakatiga yo'naldi. Bir qancha vaqt u yerda yashab, qilgan ishlaridan ko'ngli to'lmay, ulug' inshootlar qurishga bel bog'lab yana safarga chiqdi.

Uning g'aroyib ishlaridan biri rabotlar qurish, yerni «yog'och» o'lchovi bilan o'lchash bo'ldi. Yajuj va Ma'ujlar clida uzunligi o'n ikki ming" qarichni bir yog'och hisoblab, o'lchov sifatida qo'llay boshladi.

Keyin dengiz safariga otlanib, minglab kema yasatib, necha yil suv ichida ummonlar, dengizlarni kezib, ularni o'lchatdi. Muhit (Tinch okeani) markaziga yo'l ochib, suv tagini ko'rish uchun maxsus shisha idish yasatdi. Shishaga kirib, uning og'zini berkitib, neclia ming qari arqon uchini shishaga bog'lab, dengizni toinosha qilib qaytgach, yer ustiga chiqib, qorong'ilikda yorug'lik tilab topolmay qaytdi.

Iskandaining ajoyib ishlaridan biri uning Eron shohi Doro bilan bo'lgan munosabatlari edi. Doro jahonxisrav, ya'ni jahon shohi ekanligida, Faylaqus Rum viloyatining hukmdori bo'lib, u ham boshqa hokimlar qatori har yili zarur xirojni o'z vaqtida hech qanday vaj-bahonasiz to'lardi. Xiroj miqdori muqarrar bo'lib, ming bayzai zar tuxum ko'rinishidagi ming oltin edi. Faylaqus vafotidan so'ng bu xirojni Doroga o'z vaqtida yetkazish vazifasi ham o'z-o'zidan Iskandarga o'tgan edi.

Rum mamlakati ikki-uch yil davomida Zang shohi bilan qaltiq janglar olib borganidan Doroga yuborishi kerak bo'lgan mablag'i yetarli emas edi. Xirojni o'z vaqtida yubormasa, Iskandarga Doroning dushman bo'lib qolishi aniq edi. Xiroj yuborish vaqti yetganida Doroning maxsus navkari yetib kelib, olib ketilishi kerak bo'lgan oltinlarni talab qildi. Shoh uni huzuriga chaqirtirdi. Kirib, ta'zim qilib, Iskandarga sajda bajo qilgan navkar duo qilib, yerga qarab o'tirdi. Iskandarning ko'rinishi navkarga vahm solib qo'ygan edi. Iskandar vakildan “Doro shohi koniron xushmudur? Anga mulk oyini dilkashmidur (Mamlakat ahli u kishidan xursandmilar?)”- deb

so'ragan edi, navkar o'rnidan turib javob berdi. Iskandar «Kelishingdan inaqsaadingni ayt, Doro ne degan bo'lsa, to'la-to'kis aytaver», degach, navkar «Ey shalianshohi oliymaqom! So'zimni so'rading, javob bersam, senga farmon bergandek bo'lib qolaman. Burunroq malik Faylaqus Rum ahlidin yangi kelin olganini aytib, har yili ming oltin tuxumni xiroj qilib to'lashga va'da berganedi. Uch yildan beri o'sha xiroj yuborilmayapti. Shu uch yillik xiroj yuborilsa, do'stligimiz yana rivojlanaverardi. Agar bersalaringiz, hisoblab ko'rib olib ketay, bo'lmasa qanday javob aytsalaringiz shuni yetkazaman», dedi.

Iskandarga bu so'z qattiq tuyuldi, g'azabi kelganidan so'zlari ham darg'azab chiqdi. Yuzi rangidan o't nishoni ko'rinib, xuddi butun jahonni yondirib yuboradigandek bo'lib yana bir lahza boshini quyi solib, u o'tga hikmat suvini urdi. Ilmi, aqlu kamouning ko'pligi g'azab askarlarining andishasini rad cjildi. So'ng sboli so'zga og'iz ochib boshini ko'tardi, navkarning so'zlariga javhar durdonalari bilan javob berib shunday dedi:

- Doroga mendan salom ayt! Salomdan so'ng mening ushbu javobimni yetkaz! Shohlikning baqosi yo'q, fano oxiratdan boshqa natijasi yo'q. Bugun ertalik unin uchun ranj chekmaki, albatta, ganj uzra ganj qo'ygaysan, xolos. Sen haddan ortiqcha xazinalar yig'ding. Ular sen uchun haddan tashqari ranj olib keldi. Seng'a ham, bizga ham bu xazinalardan foyda yo'q. Tuxum tilab ko'p mehnatga urinaverma. Tuxum qo'yadigan qushlar allaqachon uchib ketib bo'lgan.

Sening ishing notavonlar bilan tushgan, meningdek kishi bilan tushmagan. Xirandmanlik xursandlik olib keladi, noxirandmanlik esa bekorchi ta'ma, xolos.

Bekorga oramizga xusumat solmagin. Gumon qilmakim, inolu davlating urush bo'lsa, seng'a panoh bo'ladi. Sipoh senda ko'p, menda ozroq bo'lsa, ozu ko'pga berguvchi yolg'iz Ilohdur.

Bu so'zlarni eshitayotgan navkar suv bo'lib ketdi. O'rnidan turib, na o'lik, na tirik bir holda vataniga yo'l olcli. Otda tez-tez yurib, Doro huzuriga yetib bordi-da, Iskandar javobini shohga yetkazdi. Javobini eshitgan Doro tamoman hayratda dedi:

- Har kim bu bo'lmag'ur gaplarni eshitsa, devonaning so'zlari bo'lsa kerak, deb o'ylaydi. Yo bu so'zlarini so'zlayotganida mast edimikanki, gapirayotgan chog'da o'zini unutgan bo'lsa yo hali aqli kirmagan yosli bola u, chunki so'zlaridan aql isi kelmayapti. Men uni telba yo mast fahm etdim. Yo bo'lmasa aqli kirmagan yosh bola deb o'yladim. Ilmi baland, hushi joyida, so'zlari yoqimli, bilimi o'tkir sifatlarini ta'riflayverishimga hojat

yo'q. So'zlari ma'nosini uqib ko'raylik. Shukuhi bilan savlatidan biron belgi topolmadim. Uning fikri o'ylamay aytilgandur.

Bu so'z Doroni shu qadar diqqal qilgandiki, g'azab o'ti qaynab, bu o't davronga o't solgandek, yo'q, yo'q, butun falakka o't solgandek bo'ldi. Maktub keltirgan vakilni bog'lab, chuqur zindonga tashladilar.

«Mening nevaram tengi, ota-onalari saroyimda xizmat qilib yurgan bu go'dak shunday so'zlarni aytishga jur'at qilibdiki, ularni so'z deb bisoblab ham bo'lmaydi. Mendan ham, elimdan ham uyalmay bu so'zlarni bitgan ekan, uni daf etishim va kim ekanligimni ko'rsatib qo'yishim kerak. Shunday javob berayki, bar bir buzuqi bu javobni yodidan chiqarmaydigan, uni eslaganida es-hushi o'ziga keladigan bo'lsin».

Avvalo, so'zamol bir odam topib o'zining o'tkir o'roqdck, yo'q, olmosdek so'zlarini aytib, «chavgonu go'y» bilan bir idishda kunjut berib yo'lga uzatdi-da, sabrsizlik bilan kuta boshladi. Doro yuborgan vakil yetti masofani bosib o'tib, qizil tilmi o'z boshiga ofat qilib Iskandarga o'zining kimligini bayon qildi. Shoh buyurgach, qosid xabarchini saroyga kiritishib, hukmdorga ro'para qildilar. Shahanshohga ko'zi tushgan vakil aytmoqchi bo'lib turgan so'zlarini ham unutdi. Jismidagi jon zaiflashb, yer o'pib, duo qildi-da, xatdagi gaplarni so'zlay boshladi. Shoh dediki: «So'zingning barchasini arz qil, dilmgdagi barcha gaplarni aytaver!»

Qosid shoh oldida bosh qo'yib dedi: Joningga haqdan ming tuman maqto'v bo'lsin. Sening oldingda so'z aytishga haddim yo'q-u, senga Doro so'zlarini yetkazishga majburman. U nima degan bo'lsa aytay. Yo'q desang, qayerdan kelgan bo'lsam, qaytib ketayin».

Iskandar uning gapini tinglab, «Keltirgan so'zlari muhim bo'lsa kerak», dedi. Qosid xatni o'qiy boshladi: «Xiroj degan qadimgi rusumimiz bor. Otang tirikligida bu xizmatni o'z vaqtida bajarib keldi. Sen uning o'rnini egallagach, otang yo'lidan borishing kerak edi. Ammo sen itoat qilishni, otang yo'lidan borishni istamading. Qarzingni eslatib, qoshingga odam yo'llasam, hadding bo'lmagan so'zlarni aytib yuboribsan. Lekin yoshing kichik bo'lgani uchun, boshing haligacha toshga tegmagani uchun, bu ish bilimsizligingdan, senda jaholat ko'p-u, aql ozligidan, deb bildik. Shuning uchun seni kechirdik.

Endi o'sha pullarni olib, qoshimga kelasana-da, ostonamni o'pasan. Agar vahmdan qo'rqsang, buyrug'imni bajarmasang yoki yana ilmsizliging, o'jarligingni davom ettirsang, hali ham yoshligingni unutmagan bo'lsang, senga munosib narsa yubordim, undan bo'yun toblama», dedi-da, qosid borib bir chavgon bilan bir to'p keltirib shoh ro'parasiga qo'ydi-da, gapini davom ettirdi: «Agar go'dakliging hali ham davom etayotgan bo'lsa, senga

go'yu chavgon munosibdur. Bu ikkisi boshqa-yu, davlat ishi boshqa ish. Agar aybingni tushunib yetib, kechirim so'ramasang, men bilan nizo qilishni xohlayotgan bo'lsang, jahlingni qo'yib, o'z joningga rahm qil. Sipohim hisobin shu kunjutcha bil!» deb o'rnidan turdida, qosid borib bir o'zi keltirgan yuklar ichidan bir idishni keltirib, og'zini ochib, ichidagilarni yerga to'kdi va dedi: «Shohdin har kim etmas haros, sipohin bu kunjutdin etsun qiyos».

So'zini tugallamagan qosid javobni kutib yerga boqib turardi. Uning gaplarini nihoniy tabassum bilan tinglagan Iskandar asta so'z boshladi: «Doroyi davron shohi pokzod ajab so'zlarni izhor aylabdi. So'zlashda ixtiyorini yo'qotib, ajab hikmatlarni oshkor aylabdi: shohlarni o'zining bandasi deb atabdi, ulug'larning ulug'i, bu guruhni Iloh o'z lutfi bilan ulusga shoh qilgan. Ularni o'ziga banda deb xitob qilish savob tariqidan bo'lmaydi. Ularning qullig'i haqqa odatdir, agar Tangri bandam desa, chin erur.

Yana ulki debdur: «Meni tilli mast, dag'i telbalik zanjirig'a poybast*. Bu uch so'zga biron javob berishi kerak. Chunki bu so'zlari kufrga tengdir. Bo'lmasa, ikki obro'li shoh mamlakat uchun nizo etsalar, biri bo'lsa farzand ulug' bir kichik, bu so'z demas o'lsa ulug'da bilik. Qo'tonni¹ katta qushlar soniga kiritamiz, lekin sung'ur oldida ne joni bor?

Yana bir narsa: shoh menga ehson qilib go'y bilan chavgon yuboribdi. Bunda ham nozik bir ma'no bordir. Yer yuzini dumaloq deb bilgan shoh uni go'yga (to'p)ga o'xshatibdida, uni menga butunisicha tutibdi. Demak, hacj olamni menga

beribdi. Qo'limga chavgonini olganim esa, shoh menga maydonini tutibdi, ochiq qoldiribdi, degan ma'noni bildiradi. Shoh yuborgan bu sovg'alardan mamnunman.

Bu kunjutki, u yuborgan ekan. Ramzini bayon aylasam, ularni shoh o'z sipohlariga qiyos qilibdi. Mening sipohimni esa qushlarga o'xshatib, ularga rahbarlik qilish uchun hali yosh ekanligimga bashorat qilibdi».

Shundan so'ng Iskandar shu kunjut hisobig'a yaqin bo'lgan qushlarni haydab shu maydonga olib keltirgan edi, ular birpasda donlarning barchasini bir dona ham qoldirmay yeb bitirishdi.

Qosid Iskandarning bu qilayotgan ishlarini kuzatarkan, xijolatdan nima qilishni bilmasdi. So'ng Iskandar buyurdi: «Endi Doro qoshiga

¹ Qo'tonni - qo'ndirgan qush.

borib, eshitgan javobingni yetkur, menga aytgan so'zlaringni unga ham ayt».

Qosid bu so'zlarni tinglagach, oyog'i bilan kelib, boshi bilan chiqib ketdi. Doroning vakili o'z manziliga yetib borgach, Eron hukmdoriga Iskandar so'zlarini uzundan-uzoq so'zlab berdi. Doro bu javobni eshitib, jismiga g'azab o'tidan isitma tushib, yonar o'tga aylandi. To'xtovsiz yuraverish uni chaqmoqdek qilib qo'ydi. Gah davronni la'natlar, yeru ko'kka ta'nayu shitob etardi. Bu hayajonlar ta'sirida cherik to'plashga farmon berdi. Rum, Zangiboru Farangdan, Eronu Turon, Chinu Mashriq zamin, Janubi Shimol jahonning to'rt tomonidan ikki yil davomida yer sathiga sig'maydigan shuncha sipoh yog'ildiki, ularning bu qirg'og'idan u qirg'og'ini ko'rib bo'lmadi. Barcha qo'shin va'da qilingan, tayinlangan manzilga to'plangach, shoh ular tomon yo'l oldi. Sipohlar tomon nazar tashlagan shoh o'ch olish yo'lini yanada alangalatib yubordi.

Ulus shohlari, iqlim valiylari ketma-ket sovg'ayu salomlar bilan kelib turishar, barchalari Doro xizmatiga tayyor edi. Doro o'zi uchun solingan saroyda qurilgan baland taxtga chiqib o'tirdi. So'ng "Mulk sultonlarining barchalari kelib yer o'psinlar-da. salom bersinlar, bu ularning ehtiromlari sanaladi", degan buyruq berdi.

Yarim kungacha sultonlar qalin qo'shin orasidan o'tib salom berishdi. Ularning ichida eng sharaflı mansabdor shohu sultonlar bo'lib, Xitoydan Mangu qoon, Hind elidan Qoraxon, Misrdan Varqau Bosh, Dasht elidan Temurtosh, Havoron mulkidan Farangis, Shirvon Mulkidan Davali kabi yuzlab buyuk zotlar bor edi. Ular olib kelishayotgan sovg'a salomlar, qurollar, jang yarog'larini hisoblovchilar yuz yil shitob bilan ishlaganlarida ham ishlarini tugata olmasdilar.

Sipohlarni tarqatishgach, sarxayllarni ichkariga taklif etdilar. Atroflni shohu sipohdorlar, ulug'lar har tomondan o'rab o'tirishgach, Doro o'z so'zini boshladi: «Bunchalar sipoh to'plashimizga sabab bu erdiki, Rumdan Faylaqus jahon bilan xayrlashgach, uning o'rniga majnunvash, o't kabi suvdek, katravu o'tdek sarkash o'g'li taxtga o'tirgan edi. Mana uch yil bo'ldiki, uch yildan beri xiroj to'lamay, toji bilan xursand bo'lib yuribdi. Xiroj to'lamaslik sababini surishtirish uchun yuborilgan vakilimizni o'sal qilib qaytaribdi. Bema'ni javobida biror aqlli so'z yo'q. Yana vakil yuborib, pand-nasihat qildim, foydasi bo'lmadi. Adabsizlik bilan qilgan javoblari meni darg'azab qildi. Beodob so'zlarini eshitgach, uning qulog'ini burab qo'yish maqsadida ul go'l, nodon ishi sabab bo'lib, askar to'plash uchun har tomon odamlar yuborildi».

Shohlar o'rinlaridan turib, yer o'pib dedilarki: «Uning holini tang qilish uchun yurish qilish hojatmidi? Shuncha askar o'rniga bir qulni yuborsangiz ham bo'lardi-ku!»

Shoh dediki: «Shuncha lashkar yig'ishimizdan maqsad Rumni oromgoh qilmoq, uning hududiga Zangiboru Farangni ham kiritish fikrini o'ylayapmiz. Bir necha kun bu yerlarni tavof qilib, keyin qaytsak ham yomon bo'lmaydi».

Shoh bu so'zlarni aytgach, barcha rozi bo'ldi. Hammalari shoh so'ziga amal qilib, manzillarini aniqlab, Rum sari yo'lga tushdilar.

Bular ko'cha-ko'ch bo'lib Rum sari borayotganlari haqidagi xabar Iskandarga ham yetdi. U ham g'ofil qolmaslik uchun yov tomonga to'xtovsiz lashkar yo'llab, ahvoldan xabar topib turardi. Nima zarur bo'lsa, f'ahm bilan joyiga qo'yardi.

Iskandar o'z askarlarini shunday tayyorlagan ediki, olam sipohi kelsa-yu, ularning har biri Ruslam kabi pahlavon bo'lsa, yov oldiga somon to'planganida, yetishishi bilan sovurilgan kabi bo'lardi.

Doro murosayu madora chog'iga fursat qolmaganini angladi-yu, butun askarlar bilan ilgari yurib dushman lashkarlariga qo'rquv solmoqchi bo'ldi. Dushmanlar orasi o'n manzil bo'lib, ikki yondan ham qo'shinlar ehtiyol bo'lib borishardi. Urush bo'ladigan joyga esa bir kunlik yo'l qolgan edi. Ora yerda tog' bo'lib, ikki yonida ikki dasht ham bor edi. Ikki dashtda ikki dushman eli joylashgan. Hatto yel ham ular orasidan yo'l topolmasdi.

Iskandar sipob atrofini aylanib, mustahkam handaq qurdirardi. Ko'ngli tinch bo'lib, yuz tig'zan kamonchini o'zi bilan birga oldi-yu, ul lashkar bilan tog' ustiga chiqdi va o'sha yerdan yov lashkarini tomosha qilmoqchi bo'ldi. Qarasaki, yer yuzini sipoh tutgan, tog'u tekis yer qorayib yotardi. Odamlar harakat qilishga ham yo'l topisholmasdi. Osmonni tutunu gard tutib ketgan. Iskandar yov askarlari ichida bo'sh joy qolmagani uchun ularning sonini ham aniqlay olmadi va chuqur o'ylanib qoldi: «Ikki tomon urush boshlasa, ular zichligi tufayli bermalol urusholmaydi ham. Bu yerdan ketishning ham imkoni yo'q, aylanib o'tmoqchi bo'lsam ham befoyda».

Donishmand shoh shularni o'ylab turgandi, bir tosh ustida ikki kabutar ko'rindi, ular bir-birlari bilan ayovsiz urushar edilar. Birining jussasi zabardastroq, yana biri past bo'yli bo'lib, kuchsizroq edi. Kattasida qancha quvvat bo'lsa, kichigida shuncha zaiflik sezilardi.

Iskandar bu kuchu zaiflikni ko'rib, o'zi bilan Doroga nisbat berardi.

Shu payt nogoh havodan bir burgut pastlab kelib, chaqqonlik bilan kattasini ushlab olib, parchalab qonga bo'yadi.

Iskandar bu holdan xushdil bo'ldi, kuchiga kuch qo'shildi. Unga dushmanlik qilayotgan yov yengilib, lekin o'zga yerdan shikast topishini sezdi. Bu ishdan o'ziga dalda berib, yovning qadri past bo'lishini bilib, sipohi orasiga kirdi, go'yo jonsiz badanga jon kirgandek bo'ldi.

Ul tog'dan navo topib uyg'ongandek, quyosh nurlarini tog' ortidan socha boshlagach, bir zamon hamma yoqni dud bosgandek bo'lib turdi-yu, narigi dashtdagi Doro o'z dargohida g'alaba shodiyonasi xayoli bilan band ekan, ko'ziga Iskandarni hech ilmas, qazodan ne hol o'lganidan bexabar edi. Sarkardalari: «Gar shah hukra etsa, bevahmu bim, erurmiz anga har birimiz g'anim». Biri derdi: «Ko'rgach qaro qochqusi». Biri debki: «Uzr eshigin ochgusi».

Iskandar lashkarlari esa ertaga o'lguncha urushishimiz kerak, ularni, albatta, mag'lub etishimiz zarur, degan qae'iy fikrda edi. Shoh ko'zidan uyqu qochib, elga yaxshi so'zlari bilan madad berib, g'alabaga ishonch hosil qilib, qo'rqayotganlarga umid bag'ishlardi. Sipohlari esa tinmay sovut, dubulg'a, nayza kabi urush qurollarini yasash bilan ovora edilar. Ikkala tomon uchun ham tunning o'tishi qiyin bo'ldi. Quyosh tog'lar ortidan o'z jamolini ko'rsatgach, ikkala maydonda harakat boshlanib ketdi. Sipohlar harakatidan yer zilzilaga duch kelgandek bo'ldi.

Doro Iskandarga qarshi qo'shinini rostlardi. Sipoh emas, balki bir qonxo'r daryo, xuddi falak dengiziga o'xshab ketardi u. Bu lashkarining bir chekkasi g'arbda bo'lsa, ikkinchisi sharqda edi. Qo'shinni turli usullarda to'qqiz marta qaytadan tuzib chiqdi.

Qo'shinning o'n qanotida Mashriq zamin sipohlari o'rin olgan bo'lib, bu lashkar Chin sarhadidan Samarqandgacha cho'zilgan edi. Ularning yonida yuz ming o'zbek bilan mo'g'ul saflangandi. Yuz ellik ming qalmoq ham ular bilan yonmayon turardi. Barchasi olti yuz ming sipoh bo'lib, barchasi ham urush ishini hunar qilib olgan edi.

Yelti rang zarbof kiyim kiygan Chin sipohlari jangga hozir bo'lib turar, ular ichida ko'plab zirhli temir kiyim sovut kiyganlari ham aneha edi. Ular bilan ham saf bo'lib Mang'it, Movarounnalirdagi o'n shahr eli saflangandi.

Qo'shinning so'l qanotida Mag'rib eli saf tortgan bo'lib, temir kiyimlari, nayzayu qalqonlari, dubulg'alari sariq rangda edi. Arab otliqlari qirq ming uchqiir ot ustida mag'rur turar, ular qora ipaklardan kiyim kiyib olishgandi. Hatto bayroqlarigacha qora rangli. So'l qanot 700000 sipohdan tashkil topgandi.

Doro qo'shinining ilg'or, nazoratchi-josus qismi hirovul yetti yuz ming kishidan tashkil topgan bo'lib, bari oq kiyimda bo'lib, dashti Qipchoq eli, Xorazm ahlidan tuzilgandi. So'l qo'shin markazidagi saflarning har biri yuz

ming nafardan tuzilgan, barchasi shohga yaqin odamlardan bo'lgani uchun yashil kiyim kiygan. Doro ham ular ichida edi.

Narigi dasht tomonda esa sherdil Iskandarning qo'shinlari urush tadorigi bilan band edilar. Shoh o'ng qanotga farang askarlarini belgiladi. Ular dushmanning qalin ko'p ekanligini bilishmas, bilsalar ham ularni ko'zga ilishmasdi. Guharrang kiyim kiyib olgan faranglar yetti baxmal kiyimga ham o'ranishgan edi. Ulardan 100.000 tasi g'oyat kuchli jangchilar sanalardi.

So'l qanotini Iskandar Bartosu Rus sipohlariga ishonib topshirgandi. O'zlari ham, otlariga ham temir kiyimlar kiydirilgan bu askarlar yuzlariga temirdan ishlangan turli yovvoyi hayvonlar: burgut, maymun kabilarning niqoblarini to'sib olishgandi.

Hirovul markazga esa habash sipohlar qo'shilgandi. Temir qalpoqlariga o'tag'a o'rnida shahparlar o'rnatilgan. Qo'shin markazi esa rumlik pahlavonlarga topshirilgandi. Qizil yuzli bu yigitlar o'zlarini yovga yanada dahshatliroq ko'rsatish uchun ustilariga yo'lbars, qoplon, sher terilaridan tashlab olgandilar. Rum shohi lashkarlari bilan birga Eron qo'shini turgan maydonga qarab yo'l oldi. Qo'shin jilib borarkan, karnaylar, nog'oralar olamga na'ra solar, hilpirayotgan ipak bayroqlar jilvagar bo'lib, ajoyib manzara hosil qilgan edi. Ikki sipoh bir-biriga yaqinlashgach, avval shunday suron soldilarki, olamga g'alayon tushgandek bo'ldi.

Bir lahza suron tingach, chang-to'zon asta-sekin pasayib, xaloyiqqa dashti Nabard ko'rindi, ham oldingi Doro lashkarining birinchi qismi namoyon bo'ldi. Endi nima bo'lishini sipolilar ikki tomondan tomosha qilib turishgan ham ediki, Iskandar sipohining oldingi safidan bir pahlavon jang maydoni sari ot choptirib ketdi. Uning o'ng qo'lida ulng' bir nayza, egnida esa la'lgun qalqon osilib turardi. Oq ipakdan yengil to'n kiyib olgan pahlavon maydon o'rtasida to'xlab gap boshladi: U, avvalo, o'z podshosi Iskandarni duo qildi: «Topsun aduvsig'a komu murod» deb iltijo qildi-yu, hamma yoqqa bir-bir qarab olgach, baland ovoz bilan shunday deb hayqirdi: -Meni Boriqi Barbariy deyishadi. Burun men shoh Doroga qul edim. U meni nazariga ilmay, ko'p xafa qildi va menga ko'p yomonliklar ko'rsatdi. Shohga qilgan iltijolarim ham javobsiz qolib ketdi. Ijizat so'raganim uchungina qahr aylab tayoqlatdi. Doro menga shuncha zulmu shikast qilgan edi, men iskandarparast bo'ldim-u, dargohiga panoh istab bordim. U menga ko'plab lutfu karam qildi. Men haqini olib, ishini bajarmaganimdan sharmandaman.

Bugun bu maydonga azm qilib men, ikki ish uchun kinu razm aylayman: biri ulkim, shohimga qilib bandalik, o'zimdan sharmandalikni daf etay. Yana biri o'lim rasmini tuzib, Doroga ham ko'rsatay. Qilgan jangimga moyil

bo'lsa, ikki murodim hosil bo'ladi. Boshqalar mendan ko'proq inoyat qilib edi, ketma-ket ularni imtihon qiladi.

Biroq so'zini tamom qilgan ham ediki, Doro tomonidan bir qotilvash o't kabi sarkash bo'lib chiqib keldi. Otining jig'asidan bosh-oyoq ko'k temir ichidagi lilga o'xshardi. Uning qo'lidagi nayza xodadek kelardi. Uni sipohlar sheri darron yirtqich sher deb atashar, odamlar esa Harron deb bilishardi. U maydon tarig'ini bajarib bo'lgach, xisraviga duo ayladida, Boriq tomonga yugurdi. Boriq ham uni chaqmoqdek kutib okdi. Ikki pahlavon chirmashib ancha olishdilar. Uch yuz oltimish olti marta nayzalar bir-biriga tegmagach, oxir Boriq o'z nayzasi bilan uni urib tushirdi va juda uzoq masofaga otib yubordi. Keyin bo'yniga no'xta solib shoh oldiga yetkazdi.

Iskandarga bu fol shodlik keltirdi. Boriq yana yer o'ptiyu, maydon tomon yelib ketch. Yana bir polvonni talab qilar ekan, boshdan-oyoq temir kiygan, kichkinagina otga mingan mo'jaz bir sipoh jangga kirdi. Oti Shaydo bo'lib, Harronga qarindosh edi. U beqaror bo'lib, Boriqning yo'lini to'sdi. Boriq ham alam bilan unga tashlandi. Ikkovi ham nayzalarini bir-birlariga ro'baro' tutishib, ot ustida shamoldek yelisharkan, g'alaba yana Iskandar tomoniga hal bo'ldi. Barbariy uni ham nayzaga sanchib, shoh oldiga olib borib tashladi.

Barbariy yana maydonga chiqib, o'ziga raqib tilardi. Shu kuni Barbariy to'qqiz pahlavonni asir qilib oldi. Unga qarshi boshqa hech kim chiqmadi. Boriq o'z o'rniida turaverdi. U Doroga ta'na qilib, «Biron odam chiqsin», deb shitob qilg'an edi, Doro tarafidan bir pahlavon maydonga qarab ot surib chiqdi. U fildan ham zo'r filtan, qomati bo'lsa karkidonnikidek kelardi. Ikki ko'zi ikki olmosdek, doirasi qon to'la to'sdek. O'zi Mag'rib zaminidan bo'lib, urushqoq bir qabiladan edi. Qaysi podsho olamga shoh bo'lsa, shu qabiladan sipoh chaqirib, dushmanlarini tezgina daf etardi.

Jangchilar Boriqdan xavotirda edilar. Ikkov pahlavon anecha qaltiq olishdilar. Boriq bu pahlavongacha to'qqiz kimsa bilan olishib jangda yenggani uchun, qo'li ancha toliqib qolgan edi. Shu payt belida og'riq ham paydo bo'ldi. Raqibi payt poylab turib, uni o'ng qo'li bilan mahkam tutib, chap qo'li bilan esa otini dast ko'targanicha o'z lashkari tomon yurmay, g'animini ko'targanicha Mag'rib tomon olib ketdi. Shu ketganicha ko'zdan g'oyib bo'ldi. Bu holni ko'rib turgan Iskandarning ko'ngli buzildi, lekin Doro xursand edi. Mag'ribiy o'zi yenggan raqibini o'z huzuriga olib kelib tashlamaganiga hayron edi u.

Qosh qoraygach, yana ikki tomondan taloya navbatchi sipohlar atrofni kuzata boshlashdi. Doro o'z borgohida zo'rmazo'r ichkilik icharkan, ertaga nima bo'lishini o'ylardi. Ikki lashkar uyquga ketgan chog'da ibodat qilib

o'tirarkan, ikki chaqqon sipoh kelib, Iskandar qo'luga noma tutishdi. Shoh xatni ochib o'qisa, o'z dardining chorasini yozilgan ekan. Doroning yaqin amaldorlaridan ikki kishi uning zuhnidan to'yib, o'lim xavfi ostida ekan: «Doro bizni o'ldirmasdan burun biz uni bir yog'lik qila qolaylik», deb uni yashirinch qatl etishga kelishishgan ekan. Iskandar nomani o'qib, bu dushraanlarimning makru firibi bo'lmasin yana, deb xatga javob bermadi. Indamadi-da, otiga minib chiqib ketdi. Ertasiga ertalab qotillar o'z va'dalarini bajarib, Doroning ikki yonidan qilich urdilar. Biri Doroning boshiga ham qattiq urdi. Doro kesilgan daraxtdek yiqildi, Doro qo'shinida notinchlik boshlandi. To's-to'polon kuchaydi. Iskandar otidan tushib Doro yoniga keldi. Qarasa, raqibi qop-qora qon ichida yotibdi. Iskandar Doroning boshini o'z qo'yniga qo'ydi-da, ko'z yoshlarini to'kib turgan edi, Doro ko'zini nim ochib, ustida kim turganini ko'rdi-yu: «Agar boshimni kesish uchun kelgan bo'lsang, muhlat ber, senga bir-ikki so'z ayta olay», dedi.

«Men bu ishlardan xabardor bo'lsam ham, rozilik bermagan edim», dedi Iskandar.

Doro: «Mening uch yil so'zim uch nasihatdir. Avvalo, begunoh holda menga qilich sanchgan qotillarimni jazolagin. Ikkinchisi qarindoshlarimga ishonma. Uchinchisi qizim Ravshanakni o'z nikohingga ol!» deb xayrlashdi. Keyin motam tutishib, shohona bir tarzda shohni dafn qilib, urushni to'xtatishdi.

Doro vafotidan so'ng to'plangan lashkarlar birin-ketin o'z vatanlariga qayta boshladilar. Iskandar Doro taxtiga o'tirib, uning vasiyatlarini bajarishga kirishdi. Doroga aza tutdi. Uni o'ldirgan ikki qotilni ham so'roq qilib, ikki dorga oyog'idan ostirdi va elga ularni toshbo'ron qilishga farmon berdi. Keyin badanlarini kuydirishni, kullarini esa sochishni buyurdi. Elga shodlik qilishga ruxsat berildi. Ravshanakka noma yozilib, azani to'xtatishi, to'yga rozilik berishi so'raldi.

Iskandar Doro taxtiga o'tirdi. O'zigacha hukmdorlik qilgan ming uch yuz yil davomida o'n to'rt olampanohning Doro qal'asidagi 180 xazinasini tekshirib, shoh devonidagi xazina daftarini olib boruvchi amaldor bilan hisob-kitob qildilar-da, barcha xazina molini jamlab, shoh huzuriga olib keldilar. Shoh xazinalar hisobini ochiq holda elga bayon qilishni buyurdi. Ro'yxat o'qilganda, barcha odamlar hayron qoldilar. Shoh farmoniga itoat qilib, shoh saroyidagi asosiy xazinaga tashishdilar. Ikki yilgacha shahardagi xazinalar mulki savoy xazinasiga tashildi. Bu hali bor mulkning choragiga to'g'ri kelardi. Keyin shoh farmoni bilan qolgan mol-mulkni o'z joyida qoldirib, yaxshilab berkitdilar. Qolgan mulk hisobchilar sanog'iga ko'ra

yetti yuz ming tuman ekanligi ayon bo'ldi. Keyin shoh sipohlarining har bir guruhi, sipohdorlar, navvobu hojiblar qanchadan oylik olishni aniqlab jamlashni buyurdi. Ularning miqdori ham saroy belgilaganidan ancha orliqligi ma'lum bo'ldi. Oylik uchun belgilangan pulning yarmigina sipohlar qo'lga yetib borar ekan. Shoh bu ahvoldan xabar topgach, «Maosh barcha sipoh ahliga barobar qilib berilsin», degan buyruq berib, ular xarajatlari uchun yetarli maosh ola boshladilar. Sipohlardan tashqari 600.000 yordamchi ishchilarning maoshlari ham shu tarzda oshirildi. Barcha sipohiyalar shohning «Manga ganj havas emas, sipohu raiyat manga ganj» degan so'zlaridan nihoyatda shodlanishardi. «Xazinadan elga naf yetmasa, undagi la'llardan oddiy tosh afzaldir. Agar tosh zarar keltirmasa, xazinadagi boyliklardan elga yuz xatar bordir. Shoh xazinasi foyda bermas ekan, jahon ahli uning sarbasar dushmanidir. El xazinadan 1'oydalanar ekan, jahonni zabt etmoq ham oson bo'ladi», dedi Iskandar.

Shundan so'ng Iskandar Eron elini o'zidan rozi qilib, belini jahonni fath etishga bog'ladi. Avval donishmand, turli soha olimlarini to'plab, har qaysisining fikrini bildi. Barchalari ilmdan chuqur xabardor bo'lib, harbiy ilmlarni yaxshi bilishardi. Shuning uchun ularni harbiy bo'limlarga boshliq qilib, ma'lum viloyatlarni egallashni topshirdi. Biri Hind, biri Chin, biri Kashmir, biri Misr, yana biri Bog'dodu Baytulharam kabi qator o'lkalarni egallash uchun yuborildi. Har bir boshliq qo'lga maxsus noma yozib berilgan bo'lib, ularda Iskandarning Eron taxtini egallagani ta'kidlangan, har qaysi shohga o'z huzuriga kelib xiroj yuborishi, Iskandar shohligini qabul etishi, shunda uning mamlakatu xalqi bu ulug' davlat himoyasida bo'lishi, aksincha, taqdiriga yozilganini ko'rish o'gohlantirilgan edi.

Yer yuzidagi Sharq mamlakatlarining ko'plariga yuborilgan maktublarni olgan shohlarning aksariyati Iskandar takliflarini qabul qilib, unga tobe'likka rozi bo'ldilar. Faqat uch hukmdor bu taklifni qabul qilmadi. Ulardan biri Kashmir shohi Mallu ibn Mabok bo'lib, u Iskandarga quyidagicha maktub yo'lladi: «Agar Iskandar olam shohi bo'lsa, mening mulkim esa dunyoda yakka-yagonadir. Tangri menga uch ish nasib etgan: biri ulki, mulkimni g'oyat mustahkam tog'lar, o'tib bo'lmaydigan baland qo'rg'onlar o'rab turadi. Uning ustiga mulkimning chor atrofni daryolar ham muhofaza qiladi. Ikkinchidan shulki, mening shuncha afsungarim bo'lib, falakdan yetgan har qanday balolarni ham daf' qila oladi, yumronqoziqni sheri chayonga, kalamushni dasht yo'lbarsiga aylantirishga qodir. Agar Iskandar olam elini yig'ib kelganda ham, shunday qattiq shamol esib turadiki, barchasini somondek uchirib yo'q qiladi. Uchinchidan, u agar qasos olmoq bo'lib yurtimga bostirib kelsa, bu mulk ichida shunday bir

buyuk tog' borki, baland tog'lar ustiga qurilgan toqqa o'xshaydi. Uning jismi mis bilan qo'rg'oshin, qalay bilan birinchi qotishmasidan burungi ilm ahli yasagan tilsimdir.

Yana bir siri shuki, shahar ichida nihoniy bir naqib qurilgan bo'lib, u yerga tushgan shoh tilsim bo'lgan bir fanni o'rganib chiqadi. U fanni o'rgangan el istalgan dushmandan o't va yel o'g'iray oladi. O'sha makonda agar birdan yel esmay qolsa, tezda halok bo'ladi. Bu o'lka ichra kimsaning joni bor ekan, yel tursa, yashashiga imkon qolmaydi. Gar o't bo'lmasa, odamzod yemak ham hozirlay olmasligi aniq. Shularni hisobga olsa, Iskandar boshqa bir makon sari yo'l olgani ma'quldir.

Hindiston sliohi Roy bo'lsa bunday javob qaytaribdi:

«Shoh Doro Iskandar bilan urush yarog'ini qilmoq uchun hamma shohlarni chaqirtirganida, yo'l yiroqligiga qaramay, men Rum chegarasiga endigina yetganimda, bu falokatlar yuz beradi. Biz biyobonda qolib ketdik. Yarog'u sipohlarimizning bari barbod bo'ldi. Urushgan navkarlarim halok bo'ldi, qolganlari asirlik jabrini tortdilar. Men esa necha oy biyobonni joy qilib kishvarimga qaytganimcha, xalqim qatlu ornga uchrab o'n ulushdan bir ulushi qolibdi. Qaro rangni bu elda qadimdan kiyish odat deinang, ana shu voqea tufayli mulkim qaro kiyib motam tutyapti. Iskandar tufayli elim shuncha azob chekdi. Endi ikki-uch yil sabr qilmsa, zamon tinchlansa, keyin xirojni lo'lasak. Men ham u bilan ko'rishgim bor. Lekin ikki-uch yilsiz bunday taklif aylasa, men ko'p malolat chekaman.

Lutf etsa, bu maktubimni qaytarmaydi, nima bo'lsayam, ilaqlning peshonamga yozganini ko'raman. Men so'zimda uning hurmatini lutdim. Shunga ko'ra u ham izzatini asrasa kerak.

Chin shohi esa yana boshqacha javob qildi: «Iskandarning yuborgan maktubi kuchli zahardan achchiqdir, qilichdan o'tkir. O'z vakilni bu tomon jo'natgan kuni chucjur o'ylab ko'rmay yozibdi buni. Sipohim qalin, mamlakatini to'q, mening undan kam tomonim yo'q. Shoh boshqa bir shohga o'zini «hakiinu dono deb yozishi to'g'ri emas. Bunday so'zlar aqlga sig'maydi. Maktub so'zlarini ham katta-katta qilib yozishi shohga nisbatan hurmatsizlik. Lekin men xatimni yirik harflarda bitmayman. Uning oldiga borishni istamayman. Agar askar tortib kelsa, shahrimga kirib olib, eshikni berkitganicha o'tiraveraman.

Bu uch mulk shohining javoblarini boshdan-oyoq gapirib berdilar. Iskandar o'z maktubiga binoan huzuriga yetib kelgan shohlarga yaxshiliklar ko'rsatib, shohona majlislar tuzib, kutib olgandi. Haligi uch shoh javobini eshitgach, ularga askar to'plab boray dedi-yu, lekin qish fasli boshlanib

qolgan edi. Odatda shohlar qish faslida yurish boshlamaydi. Bu qish shu yerda qolishni ma'qul ko'rdi-da, Qorabog'i Arron sari yo'lga tushdi.

Iskandar Qorabog'i Arronni o'ziga oromgoh qilganidan so'ng, xayoli asosan jahongirlik bo'lib qoldi. Hikmat ablini qayta-qayta yig'ar, xudodan jahonni fath etish baxtiga musharraf etishini to'xtovsiz so'rar edi. Sipohlari tutgan joylarni aylanib ehiqar ekan, ularga bardamlik tilar edi. Quyosh tobora ko'tarilib olamni isitgach, shoh butun dashtni to'ldirgan lashkari bilan yaxshi bir vaqtni belgilab, qishloqni tark etdi-yu, Sipohonga-qarab yo'l oldi, undan o'tib Xurosonga yuz tutdi. Bu payt butun Eron zamini uning qo'l ostida edi.

Xuroson havosidan shoh juda xursand bo'ldi. Bu o'lka juda bepoyon bo'lib, yeri o'zga iqlimlardan yoqimliroq edi. Ko'kalamzorlaridan ko'plab chashnalar otilib turar, daryolar shovullab oqar, ko'ngildagi g'uborlarni qoldirmas, yana to'rt daryosining ovozi osmongacha yetib borardi. Anhorlari xuddi jannatdan chiqib kelayotgandek Xirmand, Zebulistondagi daryo, Nimrud, Darijaz daryolarining har biri g'oyat go'zal va jonbaxsh. Balx shahrini ham go'zal anhuri bezatib turar, bu shaharni Xushang qurgan bo'lib, Ibrohim Adhamning ham pokiza qadamlari tekkandi. Yana biri Murg'ob suvi bo'lib, u ham jannat suvlarini eslatardi. «Bu yer jahon gulshani ekan» deb baholagan shoh nahr bo'yida shahar yaratib, unga Hirot nomini berdi.

***Xuroson badandur, Hirot jon unga, Hiriij jon,
badandur Xuroson unga.***

Iskandar Xurosondan chiqib, shimol tomon yurib borarkan, jannatmonand, gullarga limmo-lim, suvlari jannatdagidek katta bir vodiylga duch keldi, Iskandar uni Movarounnahr deb atadi, chunki sharqida Sayhun, g'arbida Jayhun daryolari oqib turarkan. Ularning har biri Arasga teng o'n-o'n besh o'lkani sug'orib turardi. Ayniqsa, Ko'hak daryosi jannat soyi ekaniga shubha yo'q edi. Uning yonida shahar barpo etib, Samarqand deb atadi.

Samarqand shahri qurilishi tugallangach, Iskandar Kashmir sari yo'l oldi. Shaharga yaqinlashishgach, dashtining barcha daraxtlarini kesib tozalashgan, osmonga bo'y cho'zib turgan, toshlari tarashlanib, tekis qilib ishlangan manzaraga duch kelishdi. Toshli tog'lar orasida juda uzun qilib ishlangan yo'l chiqdi. Uzoqligidan unga oyoq surmadilar. Qof log'idek buyuk tog' oldidan yo'l bor ekan, Kashmir xalqi shu yerda tog'ni toqqa ulab, Kashmirga kirish yo'lini bekitishgan ekan. Ganj

bilan toshdan yasalgan darvozaga temir darvoza ishlangan, tepasiga shaharni, darvozani himoya qilish uchun yopiq burchakli burjlar bilan shinakli devorlar ishlatilgan ekan. Qal'a ichida ikki ming afsungar, hiylagarlar joylashgan bo'lib, ming qoridan hech kim darvozaga yaqin kelolmas, agar o'sha tomonga qadam qo'ysa, oyog'i sustlashib yurolmay qolar, agar ot bilan bormoqchi bo'lsa, taqasi ko'chib tushar, shu joyda ketolmay qolib ketar ekan.

Sipohlar bular haqida eshitganlarini shohga birma-bir so'zlab berdilar. Shoh ularning gaplariga parvo qilmay, Arastuni olib o'sha tomon ravona bo'ldi. Ishonmay, uzoqdan kuzatdi-da, bu Kashmir ahlirining afsuni bo'lsa kerak, nima qilib bo'lsa ham shahar devorlari va burjlarini buzib tashlash lozim, deb o'yladi. Keyin sipohlarini olib kelib, shahar devori atrofiga tushirdi, ziyoni bo'lmasmikan deb yurgizib ham ko'rди. Ko'ngli xotirjam bo'lgach, huzuridagi 500 olimdan o'ntasini: Falotun, Arastu, Balinos, Arashmidus, Shaminos, Qilmmunu, Volis, Farfurnus, Suqrot, Hurmuz kabilarni chorlab, «Bu Kashmir euning afsuni, uni qanday tadbir qilamiz?» deb so'radi. Ular maslahallashib, «G'am yemang, buning ishi biz uchun oson, shoh iqbolini Tangri fuzun etsin. Bu nayranglarga shikast yetkazib, barini past qilganimiz bo'lsin. Ikki-uch kun inuhlat berilsa, ularning sehrini boshdan-oyoq buzib tashlaymizo, deyishdi. Iskandar ularning so'zlaridan xursand bo'lib, ish boshlashga ruxsat berdi. Ular shohni duo qilib, ishga kirishib ketdilar.

Necha qo'rayu damlarni qizitishib, avval turli metallar: temir, po'lat, qo'rg'oshin, mis, jez va boshqalarni aralashtirib, lo'p ko'rinishidagi bir buyum yaratdilar. Falakka o'xshagan yum-yumaloq bu asbobning ichi bo'sh edi, uning ichini porox kabi portlovchi dorilar bilan to'ldirdilar. Necha xil ash'yolarni aralashtirib, to'p ichiga soldilar. Temir to'pdan ikki teshikcha orqali pilik kirgizib, odam boshi yoki urushda otiladigan ra'd toshiga o'xshatdilar. Uning fatilasiga o't yoqib, osmondan tushirdilar. O'q uchib borarkan, fatilasi yonib borib yashirin moddaga o'tadi, keyin portlab temir to'p necha parcha bo'lib, shu payt undan kuchli ovoz, shu'la, ajib tutun, hid chiqib, ovozi sehr asbobini buzib, o'ti darvozani ochib yuboradi. Qorasi dushmanlar yuzini kuydirib qora qiladi. Isidan hidlaganlar esa 1'usun ilmini unutadilar.

U ajoyib tilsim. Tayyor bo'lgach, olimlar yana bir bor yig'ildilar, qurolning" barcha belg'ilari va bo'lajak natijalarini ayon qildilar. Shoh bu ishdan shod bo'lib, «Shunday tilsimni tayyor qildingiz, boshlashingizga nima to'siq bo'lib turibdi?» deb so'radi. Qurolni sinab ko'rishga shoh ham qiziqayotganini sezgan donishmandlar: «Hukmingizni kutyapmiz, xolos!»

deb javob berishdi. Shoh otlanib, o'zining barcha sarkardayu a'yonlari bilan darvoza tomon yo'l oldi. Ra'd asbobini sozladilar, tilsimni keltirib, ra'd yoyiga toshdek qurib, to'p piltasiga o't tutashtirdilar. Doriga o't yetgach, u osmonga ko'tarildi va uchib borib dushman sipohlarining o'rtasiga tushdi. Aytilgan to'rt ish yuz berdi: avval kuchli sadoyu qo'lansa hid tarqaldi, keyin o't bilan dud keng yoyildi va afsungarlarning yuzini qoraytirib tashladi. Ovoz bor afsungarlarni yo'q qildi, o'ti qal'ani kulga aylantirdi. Dudi fusingarlar yuzini qaro qilib, isi ularning afsunlarini xotirlaridan o'chirib tashladi.

Haligi to'p otilgach, Malluga darhol xabar qildilar. Mallu o'zini kuchsiz, zaif anglab, Iskandar bilan jang qilish uchun kuchi zailligini sezdi, darvoza va qal'a zabt etilganini angladi, o'zini hayron, elini parishon holda ko'rdi. Mamlakati ichra qaror yoki manzil topa olmay, yer osti yo'li bilan boriladigan naqb atrofiga bor boyliklarini to'play boshladi. O'zi bilgan qora tog' ustiga makon qurdirib turgan chog'da shu qo'rg'onga Iskandar borishni buyurganda, olimlar aylashdiki, bugun otmaganimiz ma'qul, chunki oldingisidan chiqqan tutun tarqamasa, u tomonga yaqinlashib bo'lmaydi. Bu so'zlarni eshitgan Iskandar o'z borgohiga qaytib keldi va aysh-ishrat bilan shug'ullana boshladi. Olimlarga ko'pdan-ko'p ehsonlar tarqatdi. Tong otgach, qal'a ichiga sipohning kirishiga buyruq berdi. Sipohlar tiqilishib, yetti kun davomida darvozadan kirdilar. Shahar xalqi Iskandarni xatu shikoyatnomalarga to'ldirib tashladi.

«Bu diyor Malluda bo'lgan zamon bu qullarda hech ixtiyor yo'q edi. Xizmat qiiganimiz-qilgan edi. Uning shavkatidan qutuldik, endi ne desang shu!

***Yomg' nylasang nmlkii vayronamiz, Fidodur
sengu rnol ilii jonimiz.***

Barchamiz yuzingni bir ko'rish armoni bilan yashayapmiz», deb yozilgandi u maktublarda. Iskandar xat yozdirdi va viloyatlarga jo'natdi. «Sizlar bu yerga kelishg'a ovora bo'lmang. O'z yurtigingizda farog'at qila bering. Mening o'zim yurtigingizga boraman. Meni duo qilib, Haqqa toat qilib yuravering», deyilgandi maktublarda.

Iskandar o'zining ushbu nomalari tayinlangan manzillarg'a qadar yetib borguncha qo'rg'on ichida Mallu tomonidan qurilgan tarabxona shodlik, bazinlar o'tkaziladigan shohona qasrni, uning atrofiga qurilgan ajoyib bog'ni ko'rib, bu gulshanga «Jannatoso» deb nom qo'ydi. Barcha lashkarlar ham, a'yonlaru donishmandlar ham «Jannatoso»dan bahramand bo'lishdi.

Iskandar «Jannatoso»da shoh manzili tayyorlatdi. Xalq bu yerga oqib kela boshladi. Shaharda yangi hayot boshlandi. Shoh barcha odamlarni shod etib, buzilgan ko'ngillarni obod ayladi. Shoh hukm qildiki: hech kimning biron narsasiga tajovuz qilmmasin, Iskandarning biron navkari yo a'yoni ulardan biron nima tama' qilsa, bo'g'zidan osilsin.

Shahar xalqi moli omon berilgach, boshqa muhtojlarning ishi ham hal bo'ldi. Hech kimdan hech kimga g'am yetmas, hir kishi boshqasidan asossiz bir dirham ham ololmasdi. Iskandar esa aysh uchun toza maylardan ichib, Kashmir mulkini sayr ctib yurardi. Ko'pdan-ko'p g'aroyibotlarni ko'rib hayratlanardi. Jumladan, bir may kosasi ko'rdiki, nihoyatda kamyob. U join xuddi daryodan suv olgandek to'la turardi. Mallu qochib ketayotgan vaqtda uning bir xazinachisi mulki ichidan olishgan ekan. Boshqa tuhfalarni qal'aga olib kirishganda bu join qolib ketibdi. Uning ajoyibligi shunda ediki, jomdan har qancha ichgan bilan mayning kam bo'lmasligi aytilgan edi. Jamshidshoh olamni egallaganda hikmat ahli oliiniarni to'plab, ikkila tilsim jom ishlatgan ekan: biri getinainoy, biri ishratfizoy. Getinamo jom ko'pchilikka ma'lum, shuning" uchun bunisini ta'riflay qolay. Undagi may tamom bo'lmaydi, mazali may aynimaydi, egri turganda ham uning ichidagi may to'kilmaydi. Uni tortib ham olib bo'lmaydi. Barcha bu ajoyib jomni tomosha qilardi.

Mallu o'zining tosh qo'rg'oniga qamalib olganidan so'ng Iskandar uning taxtini oldi va el-ulusga yengilliklar va'da qildi. Kashmir xalqi uning lutfu ehsoniga umid qila boshladi, shoh Mallu ahvolidan xabar so'ragan edi, uning Iskandardan qo'rqib, falon qal'a ichida berkinib o'tirgani, har xil sehlrlar haqida o'ylayolganini aytib berishdi. Iskandar yana saroy ahlini to'plab dedi: «Kashmir loza gulzordir. Havosi lekin xor ekan. Doimo jonparvar nasim esib turadi-yu, bu gulshanda to'xtalmas ekan, bu ahvolda uning guli o'tga va sunbuli qopqora dudga aylanadi. Qiziqki, dahr otashfishon-u, lekin kimsa o'tdan nishon topolmaydi. Bu uqubat bo'lib, xalqqa azobdur. Suhbatgina emas, balki umuman yashab bo'lmaydi. Bunga biron chora mumkindir, bo'lmasa, bu yerdan tezroq jo'nash lozim bo'ladi».

Donishmandlar bu so'zlarni eshitgach, duo qilishib: «Agar shohga bu ish muddao bo'lsa, biz uning makrini daf' etamiz, uning barcha sehlrlarini yo'q qilamiz, shoh ko'ngli bundan g'amga to'lmasin, chorasi oson. Shoh o'n kungacha muhlat bersalar, ishimiz bartaraf bo'ladi», deyishdi. Shoh «O'n kungacha shamol to'xtab qolsa, xalq o't va shamoldan qiynalib qoladi-ku!» degan edi, Aflotun podshoning qayg'urayotganin ko'rib, «Men uch kun davomida bir tadbir qilib. ahvolni yengillashtirib turaman», dedi. Iskandar bu so'zdan xursand bo'ldi. Bu holatda o't to'xtab, do'zaxdek issiq boshlandi.

Oshxonada ishlovchilar nolon bo'lishib, «Olam aro o'tdan vujud yo'q, ne cho'g', ne shula, ne uchqun, ne dud. Toshidan o't chiqarisharkan», deb unga temir ursalar, shu'la ham chiqmayapti, o't o'rniga suv chiqyapti. Ovqatni tayyorlashimizda bir sir bormikan, desak, biz aybdor emasmiz».

Keyin o'tu yel masalasida shunday qiyinchilik boshlandiki, o't issiq dam erdi-yu, yel sovuq oh. Tandir kunduz qizarmaydi, kechasi esa shamda shu'la ko'rinmaydi. Ozgina yel esgandi, uchmagan biron chiroq qolmadi. Uch kun davomida qo'llar engaklarga ustun bo'lib qolaverdi.

To'rtinchi kuni Attotun uyiga shoh, a'yonlar va sarkardalar kirib bordilar. «Mana, uch kun o'tdi,-xalq o't va shamol yo'qligidan nihoyatda qiynalib ketdi. Yana shu xilda davom etsa, el bu azoblarga chidolmay qoladi», dedi Iskandar. Olim javob berib, «Bugun ham bergan va'damizga kiradi. Lekin ertadan hammasi o'z o'rniga tushib, xalq qiyinchiliklardan qutuladi», dedi. Shoh va a'yonlar bu so'zlardan ko'ngli taskin topib, oromgohlariga yo'l oldilar.

O'tni to'xtatish masalasi mana bunday bo'lgan edi: Aflotun Jamosb degan donishmandning kitobida Iskandar davrida u jahon fathiga otlangan vaqtda olam mamlakatlarini egallab borarkan, Kashmirni bosib olishda bu shaharning begi Mallu berk qo'rg'onga berkinib olib, odamlardan shamol bilan o'tni yashiradi. O'sha yerdagi bir tog' ichida toshdan bir uy yasab, tilsim qilib qo'ygandi. Yelni shu uyga qamasa, xaloyiqning dushman askarlarini daf' qilish oson bo'ladi. Shamol avval batartib esib, undan xalqqa ziyon yetardi. Shamolni haligi uyda bekitgandan so'ng bu mamlakatga kelganlar haligi uy derazasiga qarshi turib Kashmir shahriga to'g'ri boqishsa, yoqimli shamohlan bahramand bo'lishar, deraza berkitib qo'yilsa, shamol chiqa olmay qolardi.

Qal'ada bir choh chuqur bo'lib, uning og'zi tor-u, tagi keng edi. Eng tubida bir otashkada bo'lib, u Qayumars davridan kelgan edi. U yerda shunday tilsim mavjud edi: odam shaklidagi shakl doim o'tni yelpib, haroratni kuchaytirib turardi. Unirig oldida dam bila qo'ra yasalgan bo'lib, qo'ra jismida olov purkaydigan nay o'rnatilgan, haligi shakl asbob orqali o'tni doim tezlashtirib turardi. Choh og'zidan uchqun va tutunlar chiqib, xalq undan issig'liq olib turar, bu mamlakatdagi o't manbai, ne o'tkim, quyosh manbai ham shu edi. Lekin bu o'tlar kishi ko'ziga ko'rinmay, quyoshga o'xshab yer ostiga kirib ketardi. Bu tilsimni yo'q qilish uchun (bu ish Aflotunga havola, avval naqb boshini topib, u yerda chodir tikib o'tirish kerak. Keyin naqb boshini ochib, ichkariga qarab 17 qadam yurish darkor. O'n yetti qadamni bosish chog'ida ikki yoniga yaxshilab nazar tashlab borish kerak. Har tomonda yel yo o't rasmi chizilgan taxtachalar turadi. Har bir

lavhni zarb bilan qattiq tepsa va lavh devor ichiga kirib ketsa, biri yel yo'lidir, biri o't yo'li. Devor buzilgan zainon tezlik bilan tashqariga qochish zarur. Chunki o't bilan yel qo'shilib, chirpirak bo'lib aylanib, aniqlangan yo'llarni ham vayron qiladi. Ikki kavakdan chiqib kelgan o't va yel qal'a ahliga shunday ziyon ko'rsatadiki, kimga tegsa, nobud qiladi, imoratlarni pasaytirib, tik yog'ochlarga shikast yetkazadi. Euning o'hnay tirik qolishi bo'lmagan xayoldir.

O't chohdan chiqqandan keyin lovullab, qal'ani kuydirishga tushadi. Faqat qal'a ichiga, ro'parasigagina emas, burju devorlariga ham tutashadi. Toshi shu'ladan shunday qizib ketadiki, ichkarida qolgan xalq tosh kaboblarga aylanadi. Yo'ldagi lavldarni ushatgan hakim bir qancha vaqt tashqarida turishi kerak.

Agar yel qal'aga qarab yelib qisqa vaqtda shaharga yetsa, lavhalar bilan tomlarni to'sish, mustahkamlash kerak. O't bilan yel tinchisa, ikkisidan, kuchu mador ham ketadi-da, yana oldingi yel oroini, o't sharori qaytadi.

Atlotun bu haqda Iskandarning faqat o'ziga batafsil so'zlab berdi. Shoh hayratda qolib, donishmandga talisin aytdi, ehsonlar berdi. Dediki: «Bu ishlarni bajarish yo'llari topildi. Endi nima qilamiz?» Aflotun donislanand shohni duo (jilib, shunday dedi: «Sen lavhlarni birinchi bo'lib sindirasan. Bu sening" shohlik, jahon pahlavoni sifatidagi huquqing. Bu ish bandini yechish sendan boshlansin».

Shoh donishmandga tasanno aytdi va kechasi bo'lishiga qaramay, bir necha sipohni olib yo'lga tushishdi. Naqb boshiga yetishgach, ichkari, yer osti yo'lga tushib ancha yurishdi. Yo'lning ikki yonida ikki lavh osig'liq lurardi. Aflotun lavhlarni shohga ko'rsatib: «Vaqt ketyapti, bo'laqol tezroq!» dedi. Iskandar lavhlarni ko'rib shodlandi-da, haqni yodiga olib turib, ikki lavhni zarb bilan tepdi-yu, ular yemirilgach, darhol lashqari chiqdi. Ikkovlari ko'zlarini qo'rg'onga tikib turardilar, biroz o'tgach, o't qal'adan osmonga otildi. Yana bir nafas o'tmay shamol ham yetib borgach, shunday kuchli yel qo'zg'aldiki, olamni buzay dedi, ikkovlari yana naqb ichiga lushib, ganju g'isht bilan yel yo'lini to'sib tashladilar. Shoh bilan olim tashqari chiqishgach, qo'rg'on tomondan dodfaryod eshitdilar. O't bilan yel qo'rg'on xalqini har tomon parishon qilib halok etibdi. Malluning farzandlari ham, xotinlar ham yarim kuygan holda chiqib kelishdi. Iskandar sipohlari ularni o'tdan ozod qildilar. O't va yel hujumidan juda ko'p odamlar halok bo'libdi. Faqat Mallu ibn Mabok degan kishigina omon qolibdi. Yana Feruz degan o'g'li ham hayot, u nihoyatda sohibjamol yigit edi. Uning haqida yana keyinroq so'zlashamiz.

Mallu Iskandar qoshiga kelib, yer o'pib, bosh qo'ydi, boshini ko'targach, yosh to'kib:

... Sholio, qoshingda gunohkormen,

Jazo har ne qiling sazovormen!

Chu men bandamen, bu ikki bunduzod,

Alar afvin aylab meni aylashod! -

deya iltijo qildi.

Iskandar dedi: «Bu azoblar bizdan emas. Sen o'z boshingga tez tig' tortding. Bu dam tufroqqa yuzing surib, kechirim so'rayapsan-u, seni afv qildim. Tuzalganingda kishvaringdan xirojni musallam to'lab turishingga ishonch hosil qilib, mulkingdan chiqib ketaylik. Farzandingni senga o'rinbosar deb tayinlaylik. Qizing ham bor ekan, uni o'zimizga kelin qilaylik».

Mallu bu so'zlardan juda xursand bo'lib ketdi. Iskandarni ko'pdan-ko'p ziyofat qilib, amaldorlariga buyurib, o'z mamlakatidagi tabarruk joylar, qadimiy mozorlarni ko'rsatishni buyurishdi. Mozordagi Mallu xonadoni qabrlariga yetishgach, u yerda xilxona atrofiga devorlar qurdirdi, chiroyli gilamlar soldirdi. Mallu bu ishlar hurmatiga Iskandar sipohlari uchun yana ziyofat uyushtirdi. Keyin obro'li a'yonlar Malluning boshiga zarrin toj kiygizib, beliga oltin kamar bog'ladilar.

Iskandar Feruzni tilatib, bu olam foniyligini uqtirdi-da:

«Senikim, bu inulk uzra shoh ayladim,

Bit kishvardi kishvar panoh ayladim.

Kerak liilfa ehson sliior aylasang,

Adolat yo 'lin ixtiyor aylasang.

Raiyatg'a sendin yetib shodlik,

Momolikka yuz qo'ysa obodlik, -

dedi.

Feruz ta'zim bilan Iskandarning" barcha so'zlarini qabul ayladi.

Iskandar Kashmirni Feruzga topshirib, boshiga toj qo'yib, u to'lashi kerak bo'lgan xiroj miqdorini belgilagach, unga «Ikki oy o'z kishvaring uzra ravnaq fizoy (pul tarqatuvchi) bo'lgil, shu muddat ichida sipohlarni ham jam etib, zarur bo'lganicha yo'l xarji berib tur. Boshqa ishlar bilan chalg'imag, bizga, tezda Hindistonga yetib ol», deb tayinladi

Bu so'zlar bilan uni xursand qilib, singlisi Mehrnozni ham to'qqiz parda ichiga kiritib, Hindiston sari yo'l oldi. Lashkarlar yana og'ir ahvolda qoldilar. Barchalari shitob bilan tez yurib manzil-bamanzil borishar ekan, uning falhini hosil qilib, yomonlardan ofoqni pok etib, yaxshilarni shodmon qilib, o'jarlarni bo'ysundirib, dashtini adlidan bo'ston qilib borisharkan, Hindistonning barcha ahli bu voqealarni eshitib xabardor bo'ldi. Iskandarning" Kashmirda qilgan ishlaridan voqif bo'lgan tilsimotlarini fath qilib, Kashmir xalqiga qilgan munosabatlarini eshitmish edi. Uning qo'shini bilan jang qilib, yengishga kuchi yetmasligini bilgan hind shohi unga sovg'a-salom, tuhfa, to'qqiz-to'qqiz mato, zabardast to'qqiz-to'qqiz, ba'zi rivoyatlarga ko'ra, 39 fil berdi. Har birining tani tog'dek, katta tosh uchida yana bir yakpora tosh, undan bosh ko'rinib turar, ikki tomonida ikki bodbon - yelkan bo'lib, har xartumi katta ilon, yo'q, ajdar misoli bo'lib, jismiga har lahza o'ralib turardi. Chinoru minorlarni xartumi bilan yiqita olardi. Xartumi atrofidan ikki tish chiqqan bo'lib, ularning har biri falak xayliga ofat edi.

Har biri uzra ajovib bir taxt qurilgan bo'lib, ichida to'qqizta baxtiyor hind o'tirardi. Liboslari qizil yo sariq, xuddi ularni bahor bilan kuz shu rangga bo'yagandek. Haligi fil yurganida, taxt ichidagilarga uyqu harom bo'ladi. Uning yonida filcha ham bo'lib, dev bolasiga o'xshaydi.

Otlar ham fillardek yasatilgan bo'lib, har xil matolar yopilgan, ustida nayzali hind o'tiradi. Yana qancha shirin so'z to'tilar, zumrad va la'l minqorli qushlar, zebo jamolli tovuqlar barchasi shohga hadya edi. Sovg'alardan keyin ko'plab donishmand allomalar qadam tashlardi.

Shoh hind xalqiga qarab dedi: «Men shohga kamtarin bir qulman. Uning bilan jang qilishni o'ylaganim ham yo'q. Ul zotdan maktub kelganda uzrli bo'lganim uchun shohlar yig'iniga borolmadim. O'sha kunlari qattiq kasal bo'lib qoldim. Agar shoh lutf aylab ko'rgani kelsa, xalq ichidagi obro'yimni ko'taradi. Mening esa boshim ko'kka yetib, jonim boricha quli bo'laman. Agar tangri ko'rsatmasin, qahr qilib, do'stlik mayi ichiga zahar quyadigan bo'lsa, siz shafolat qilingki, gunohimdan o'tsin».

Nihoyat hind shohi yuborgan sovg'a-salomlar, hurmatli zotlar Iskandar turgan manzilga o'rdaga yetib borishdi. Avval arkoni davlatlar, keyin ahli hikmat huzuriga kirib bordilar. Iskandar ularni izzat-ikrom bilan kutib olgach, ular bilan so'rashgach, taxtidan tushib, har biri ila ko'rishib, har qaysisiga iltifot ko'rsatdi. Shoh shundan so'ng taxtiga chiqmay, yerga takallufsiz o'tirdi-da, har bir amaldoru olimga o'z lavozimu ilmiga mos joy ko'rsatib, o'tqizib, yo'lda qiynalmaganliklarini aytib, shohga duo qildilar va uning kechirishini so'radilar. Iskandar dedi: «Siz nimani iltimos qilsangiz, ularni bajarish bizga farzdir. Shohingizning gunohi oz, ko'p bo'lganda ham

uning uzrini qabul qilgan bo'lardim. Hind xalqining gunohi ozmi-ko'pmi, bundan qat'iy nazar, barchasining boshidan kechdim. Ulardan jazolash, o'ch olishdan qo'limni tortdim. Inoyatiga ishonib, o'z ishini boshlasin, boshiga toj qo'yib, baxtli qilay.

Sizlar ham qadam ranjida qilib, bu yon kelib, meni xushdilu bahramand etdingiz. Bir mamlakatga bir shoh kirganda qadimiy rasm-rusumga ko'ra eldan moli omon qabul qilmardi, bu eldan shuni talab qilmasinlar. Shoh xizmatni boshlagach, bu kishvar xirojini qabul qiladi. Xaloyiq boshidan ehtiyojlarni yo'qotish uchun ikki yillik xirojni kechirdik».

Podsho xalqqa va podshoga bu xil yaxshiliklarni ravo ko'rganidan el behad xursand bo'ldi va Iskandarga uzoq umr, baxt va saodal tilab, shohni Iskandar qoshiga keltirdilar va kafan kiydirib, bo'yniga qilich ostirib, Iskandar huzuriga olib kirdilar. Hind shohining ahvolini ko'rgan zahotiyoq uning holatini man' qildi, chunki u bu jazoga loyiq ish qilmagan edi. Bir shahar xalqi ikkinchisidan yengilsa, butun millat shu holda kelib g'olib hukmdordan uzr so'rashi mumkin edi. Iskandar muruvvatli shoh bo'lgani uchun ham tig' bilan kafanni darrov oldirib tashladi. Shohona kiyim va qurollar keltirib, qayta kiyintirishdi. Shoh uni hurmatlab quchoqlashib ko'rishdi. Hind Royi Iskandarning oyog'ini o'pishga intilgan edi, shoh unga hurmat ko'rsatib, yuqoriroqdan ko'tarib oldi va ikkovlari yana quchoqlashib ko'rishishdi. Hind shohi olib kelgan sovg'alarini Iskandarga tutdi. Iskandar uning o'tirishiga joy ko'rsatdi va shohona qonunlarga ko'ra mehmon bilan suhbatlasha boshladi. Shu bilan mezb-on ko'nglidagi vahmga barham berdi va andishadan xalos etdi. Shohning bu xil iltifotini ko'rib, hind Royi o'rnidan turib, iltimos qilib qoldi:

Hind kishvarida g'aroyibotlar ko'p. Bu yerning qishi nihoyat mo'tadil. Issiq ham, sovuq ham bo'lmaydi. Harbiy yurishlar vaqti ham shu davrda maqbul.

Iskandarga bu taklif xush kelib, qishni Hindistonda o'tkazishga rozilik berdi. «Dehlida o'tkaza qoling qishni», deyishgan edi, shoh: «Shaharga sipoh sig'maydi», deb shuning uchun shaharga kirish uchun ko'rsatma berdi.

Hind Royi yana dediki: «Shoh hukm aylasa, ishlarni tezlashtirish, tezroq tugallash uchun qurilayotgan shaharchani ko'rishga vaqti-vaqti bilan borib, qilmayotgan ishlardan xabardor bo'lib tursam. Aks holda ko'nglim tinchimaydi, dambadam bezovta bo'lamano. Bu so'z shohga ham xush keldida, tez yuruvchi, karkko'zli, piltan naqshli egar otlarni hozirlab, hind mulkiga o'zi ham aylanib kelishga yo'l oldi.

Hind shohi o'z kishvari Roy ko'chalaridan borar ekan, aholi uning o'limdan qolganidan xursand bo'lib, uni beaddad duolar qilishdi. Roy elni xushdil aylab, Iskandar buyurgan shaharchani qurishga berilib ketdi.

O'sha mintaqada Nigor degan o'rmon bo'lib, hayratlanarli darajada go'zal edi. O'rmondan doim anbar nasimi esib turar, tufrog'idan ham anbar isi anqir, sandalu obnos, sandarus, shabah kabi xushbo'y daraxtlar u yerda serob edi. Nasim esganda hamma yoq sandal daraxti isiga to'lib ketardi. Daraxtlarning har biri osmonga tegib turar, daraxt barglari orasidan hatto quyosh ko'rinmasdi. Chinor, dorchin, zaytun, tok bir-birini bezab turar, o'rmonga ajab manzara bag'ishlar, xilma-xil qushlarning sayrashlari ajib musiqa hosil etar, to'tilarning bir xil navi har bargni ko'kimtir qilib, har daraxtni Xizr payg'ambarga o'xshattirgandi. O'rmondagi qizil, yashil, gulnor ranglari bo'stonlarni hayotbaxsh qilib bezagan edi.

O'rmon ov uchun ham qulay bo'lib, kiyiklar tog'larda mingminglab sakrab yurishar, marallar shakar qainishlar o'sgan o'tloqlarda ko'p bo'lgani uchun har qaysining oyog'iga asal yopishib qolgandi. Dengizda bo'lsa oq baliqdan ko'pi yo'q, yana o'sha atrofda har xil katta va kichik qushlarning inlari mo'l bo'lib, istagancha ov qilish mumkin edi. Shaharcha ochiq yerda barpo qilmayotgani uchun gullar mo'l-ko'l ekilgan, dilni o'ziga maftun etardi.

Hamma ishlar bitgach, hind Royining o'zi Iskandarni qo'shini bilan shu yerga boshlab kelib, dumaloq qilib ishlangan borgohga tushirdi. Shoh bu yerda chor atrofni bemalol kuzata olardi.

Hind Royining qilayotgan g'amxo'rliklaridan xursand bo'lgan Iskandar butun qish davomida boshqa barcha ishlarni yig'ishtirib, ko'ngilxushlik bilangina mashg'ul bo'ldi.

Iskandar Kashmirda qishni o'tkazar ekan, uning ajoyib latofati, g'aroyib imoratlari, sehrli tilsimlarigacha tez-tez borib turardi. Hamomda ko'proq bo'lar, Roy qasrida sozanda navozandalar ishtirokida ziyofatlar uyushtirar, gohida o'rmonni ko'ngli tusab, yo'lbars va sherlarni, ba'zida filu kark o'ldirib, gohida daryo bo'ylab qayiqda sayr etib, goh oq baliq ovlab, do'stlari bilan sho'rva qilib ichib, goho shakarqamishzorda yurib, nayshakarni gazak qilib may ichishardi. Ba'zan donish ahlini saroyga to'plab, ilm majlisi qurishar, turli kitoblar mazmuni haqida bahs yuritishardi. Kitoblarda noma'lum, majhul o'rinlarni ayon qilish, ayniqsa zavqli kechardi. Kecha-kunduz shunday o'tib, bahor fasli ham kirib keldi. Quyosh olamni o'z nurlari bilan munavvar aylagach, shoh yana kengash yig'di va bu safar Xitoy bilan Chin azmini ixtiyor etdi. Yana harbiy harakatlar boshlanib, Chin chegarasiga bayroq tikildi.

Bu vaqt Xoqon badjahl Iskandarning Hinddan Chin tomon yo'l olganidan xabar topdi. U ko'pdan-ko'p lashkar yig'ib, son-sanoqsiz qurollar ham tayyorlab qo'ygandi. Lekin Xoqon darhol dushmanlik ishiga kirishmay, xusumat boshlamay turib, sulhdan urushga sabab bo'lgan masalani tinch yo'l bilan hal qilish, shunga raqib tomon ham ko'nsa, do'stona munosabatlarni oshkor qilib, raqibni tinchgina jo'natib yuborish yo'lini ma'qul ko'rardi. Ish bu bilan hal bo'lmasa, urush boshlashga majbur bo'lardi.

Shularni o'ylab Xoqon oldin dono bir odamni elchilikka yubordi. Elchiga o'zi o'ylab qo'ygan ishlarni belgilab kelishini topshirdi. Qosid elchi bilintirmay kelib, shoh nigohiga nazar solib kuzatdi. Sipohlarning ko'rinishi, so'zlari, chodirlari oddiygina ekanini ko'rди-da, hamma narsani kuzatib chiqqach, Chinga, Xoqon dargohiga qaytishni o'ylayotganda, uni kuzatib yurgan sipohlar shohga xabar berdilar. Qosid yer o'pishga o'tdi. Shoh boshqa kiyimda har xil ishlar bilan mashg'ul bo'lgan holda qosidni kuzatardi. Uning aqlli, hushli odam ekanini ko'rди-da, xotirjam bo'lib, «Endi gaplaringni gapiraver», dedi. Qosid shohni duo qilgach, Xoqon deganlarini birma-bir bayon qila ketdi: «Xoqonim ta'kidlashicha, shoh bu kishvar sari quyoshdek yuzi bilan nur taratib keldi. Buning ma'nosi ne edi?

Fikring do'stlik bo'lsa, do'stlik bunday bo'lmaydi, bu xil ishni do'stlik deb atab ham bo'lmaydi. Sen, ulug' shoh, katta qo'shin bilan bizning mulkka kirib kelasan, mamlakatimizni tomosha qilasan. Yoki dushmanlikmi muddaong, yoki bizdan yomonlik ko'rib, raqiblikni ma'qul ko'rdingmi?

Sening ilgari yuborgan xiroj uchun kelgan elchingni uzr aytib, tirik qo'yib yubordik. Degan ekansanki: «Doro o'lib, taxt menga qoldi». Deb erdimki: «Doro rixlat qilgan bo'lsa, dahrdan senga dengiz odati yotsin. Va lekin Doro bilan mening o'rtamda tinchlik, kelishuvchilik munosabatlari barqaror edi. U meni yenggan emas, menga to'lanadigan xirojni belgilab bermagandi. Agar sen shunday qilmoqchi bo'lsang, ikkalamiz yolg'izlikda o'tirib, bu masalani hal qilib olaylik. Bu ishga rozi bo'lmasang, qazo mening peshonamga yozganini ko'raveraman.

Oldin ham shu so'zlarni aytgandim, hozir ham shu so'zlardan qaytmayman, bulardan boshqa so'zim yo'q mening.

Agar so'zlarim senga ma'qul kelsa gapingning o'zi sulh bitimi o'rniaga o'tadi. Agar yomonlikka yuz burib, dushmanlikni ma'qul ko'rsang, mening ham bu ishda kamchiligim yo'q. Sipohlarim son-sanoqsiz. Yaroqlarim ham yetib ortadi. Butun mamlakat, hatto ayollargacha oxirgi joni qadar jang qiladi.

Ammo ikki tomon urush qilarkan, zafarning qaysi tomonda bo'lishini bilib bo'lmaydi. Kim g'olib bo'lishi ma'lum emas ekan, peshonamizga ul harf

yoziilmagan ekan, kishi urushda uzoq bo'lgani ehtiyotkorlik jihatidan yaxshiroqdir.

Elchi bu so'zlarni aytib bo'lgach, javob istab yerga ko'z tikdi. Iskandar bu so'zlarni tabassum bilan, fikr yuritib eshitar ekan, dedi: «Agar shohlik hurmatida, jahondorlik rasmi oyinida men bilan Doroni Xoqoni Chin bilan teng tutar ekanlar bu uncha to'g'ri emas. Kimsa ogoh bo'lsa, biladiki, mulk bilan shohlig', agar shohning mulki bilan belgilansa, mening kishvarim ikki Doronikichalik bor. Agar gap shijoatda bo'lsa, bundan ham xabar topgandur. U bilan urushishga to'g'ri keldi, ko'rdikki, uning shavkati menikidan o'ndan biricha edi. Uni shunday o'jiz qildimki, xalqi uni butunlay ko'rmaydigan bo'ldi. Men g'olib edim, iloh oxiri menga nusrat berdi.

Agar Xoqon shu sirlarni unutib, og'ir so'zlarni unutmoqni istasa, o'zini buyrug'imga bo'ysundirsin, o'zining uzri, sabablarini himoya qilsin. Iloji boricha unga rioyat qilay, hurmatini joyiga qo'yay.

Buni qo'llab-quvvatlamasa, urush kunini boshiga solay. Nima degan bo'lsam rostdir, rost so'zlamak men uchun odatdir. So'zim tugadi, endi tezda qaylgil-da, unga shu so'zlarimni aniq qilib tezroq yetkaz.

Sen borarkansan, men ham asta yurib boraveraman. So'zlaringa Xoqon javobini ertaroq olib kelolsang, ikki tomonga ham savob bo'ladi. Buyrug'imdan bo'yin toblasang, ko'ramiz, gardun ne o'yinlar ko'rsatarkan?»

Qosid bu so'zlarni eshitishi zamon hayajonga tushganicha jo'nab ketdi. Saroyga yetgach, Iskandar so'zlarini Xoqonga so'zlab berdi. Xoqon Iskandarni o'zi o'ylaganiga qadar jasoratliroq ekaniga ishonch hosil qildi va urushishga mardona bel bog'ladi, Iskandarning yetib kelish vaqtini hisobladi. Yetli, yo'qki, yetmish otasining yurtidan, butun Xitoy mamlakatidan askar yig'mish edi. Sipohi osmon yulduzlaridan ham ko'proq, sahrodagi qumdan ham soni mo'l edi. To'qqiz yuz ming novakarni kamondan o'q otuvchisi, yana shuncha qilichboz jangchisi bo'lib, barchasining kiyimi zarhalu zarbaft edi. Har qaysi o'qchi va xanjarboz temir kiyimlarda bo'lib, shuncha sipohlar bilan Chin Xoqoni Chin shahridan chiqib keldi-yu, dushmandan oldinroq ulgurish uchun sipohlarni tezda tushirib, xandaq qazdirishni boshladi. O'z sipohining chor atrofiga xandaq qazdirdi. Xandaqning davri 15 yog'och bo'lib, ichi metinlar bilan mustahkamlangan. Ko'pdan-ko'p arava ham tayyor bo'lib, ular ustiga to'ralar o'rnatilgan, aravalar bir-biriga bog'langan, ketidan nayzali va o'qotar sipohlar tizilgandi. Xandaqlar oldiga mustahkam mo'ndu sanchiqlar tiqib qo'yilgandi.

Chin qo'shini sipohlarni shu tariqa bekitib, dushman ustiga qo'qqisidan hujum qilish usulini qo'llashga tayyorgarlik ko'rib turardi. Narigi tomondan

asta-sekin Chin qo'shini tomon yaqinlashib kelayotgan Iskandar qo'shini ham yashirincha, o'zini bekitib qadam tashlarkan, Xoqon tomondan qora ko'rindi.

Iskandar o'z lashkarini ta'riflash uyatli bir narsa edi. Sipohini tezgina tuzgan Iskandar suron solib jangga kirishdi. Iskandar qo'shinining kutilmaganda yaqin yerda paydo bo'lib, qattiq suron solib, hujum qilishi dushman, ya'ni Chin sipohlarini vahimaga solib qo'ydi. Oqshomda ikki sipoh orom olib yotarkan, qorong'u tushgani uchun ikki tomondan taloya qo'shinlar tinchini himoya qilardi. Yazaklar kecha qorovullari tez-tez paydo bo'lib, adashgan o'qlarga ham duch kelib turishar, Iskandar ertagi bo'ladigan jang haqida fikr surib, xilma-xil rejalar tuzar ekan, hikmat ahli uning oldiga borib, «Ertayu indin sabr qilish kerakka o'xshaydi, dushmanga sezdirib turib jangni to'xtatib turish lozim. Yomon kunlarda sayyorayu sabobotlar ham sabr qiladilar. Shunday gap ham borki, ikki kun sabr qilib, keyin uchinchi kuni hujum qilsa, shoh dushmanni mag'lub etsa ajab emas». Iskandar bu so'z bilan taskin topdi-yu, yuragidagi tashvishni unutilmasdi. Xitoy sipohlari bilan Chin Iashkari dushmanlarning xursand bo'layotganlarini ko'rib tashvishlanishardi. Xitoyi sipoh, Chiniy sipoh ham yovuzlar izlarida ko'ringan shukuhdan xavfsirashardi. Chin Xoqoni ham ko'nglidagi notinchlikdan qutulolmasdi. Shu ish yerga yettikim, o'zicha: «Bu nomi chiqqan jasur shoh, yuragi qoplon, shukuhda bir sher jahongirlikni havas qiladigan bo'lsa, shu vaqt ichida bir necha yirik mamlakatlarni falh etdi. Bizning kuchimiz Doronikicha emas, unda esa bizga qaraganda o'n baravar savlatu shukuhi bor.

U sohibqiron ham, pahlavon hamdir. Muningdek kishi bilan jang qilishga kirishmoq bema'nilikbo'ladi. Birovkim, unda aql da'vosi bo'lsa, o'zini o'ldirishning ne ma'nosi bor? Yo'q, o'z joniga ham, xalq joniga ham, ne jon, balki nomusu origa ham ziyon bo'lishi turgan gap. Agar shohga mute' bo'lsa va xiroj to'lashga rozilik bersa, Iskandar o'zining toju taxtini o'zida qoldiradi.

Mallu unga ne yomonliklar qilmadi. Bugun esa o'g'li Feruz obro'li, o'ziga ishongan hukmdor bo'lib o'tiribdi. Royi Ilm degan unvoni bor, Hind degan mamlakati bor. Agar Xoqon ham uning qoshiga borsa, mamlakat tojini boshiga qo'yar. Uning xizmatini qilsa, mamlakatining barisini qaytarib olar. Boshqacha yo'l tutsa, keyingi pushaymonligining foydasi bo'lmaydi.

Xoqonning amaldoru a'yonlari, lashkarlaru xizmatkorlari ham shu fikrni ta'kidlashardi. Birov unga xos mahram bo'lib, Xoqon bilan sohib ixlos edi. Bir zamon Xoqonning xilvat o'tirganin ko'rди-da, oldiga kirib zor-zor yig'ladi. Dediki: «Elimiz boshiga og'ir tashvish tushibdi, dedi va xalq

orasidagi gaplarni birma-bir gapirib berdi. So'zini tugatgach, dedi: Ey shahriyor, senga hamisha baxt yor bo'lsin. Ma'lum bo'lgan gaplarni senga aytib berdim, inonsang, bu holatga bir fikr qilarsan, ishonsang, o'ylab ko'rib bir chora toparsan».

Xoqon biroz o'ylab, do'stining so'zlari haqiqatga yaqinligiga ishonch hosil qildi. O'zi o'ylagan choraning to'g'riligiga, xalqi ham shu xil tadbirni qo'llashiga ishonadi, Rum hoqoni ham qachon Chin bilan jang qilsa, shikast topardi. Bu gapni hozir eslatish maqtanchoqlik va o'z oyog'iga tosh urish bilan barobardir. Xoqon shularning barchasini o'ylab uxlayolmay chiqdi.

Quyosh chiqmay turib o'z fikrining to'g'riligiga yana bir imon keltirdi. Aql ko'ngliga bir fikr keltirdi.

Erta tong mahali bir xos mahramni chaqirtirdi-da, «Mening oromgohira oldidagi odamlarni uzoqroqqa sur. Deraza pardasiga ham yaqin keltirma. Baland ovoz bilan: «Bugun shoh elni qabul qilmas ekan!»» deb aytgin-u, oqshomgacha bu eshikni asra. Mening uchun andisha qilma. Men yarim kechada kelsam kerak, o'shanda chiroqni yoq. Agar kelmasam, o'z o'ringni solib yotaver. Vale, mendan ne voqea yuz berganini so'rama»». So'ng uyga kirib, shoh kiyimlarini almashtirdi-da, elchilar kiyimlarini kiyib oldi. Mahramiga aytdiki: «Deraza pardasi yoniga bir ot olib kel!» Otni tayyor qilib keltirishgach, deraza pardasiga yaqin kelib, otga mindi.

Qorong'uda sipoh chegarasidan chiqib, darvozabon oldiga yetdi-da, muhim bir naqshni ko'rsatib, «Meni chiqarib yuboringlar, muhim ish bilan ketyapman», dedi. Darvozabonlar nishonaga ishona chiqarib yubordilar. Xoqon yuz ming xayol bilan borardi, quyosh ko'rindi. Osmondagi yulduzlar birin ketin ucha boshladilar. «Iskandarning elchisi» shod xurram holda ostonaga yetib bordi. Uning kelgani haqida shohga: «Nihoyatda go'zal bir elchi kelibdi. Boshdan oyog'igacha nur, odam surati bilan kelgan farishta», deb xabar yetkazdilar. Iskandar: «Ehtirom qilib, taxtim oldiga joy soling. Bu kecha ajoyib bir tush ko'ribman. Quyoshdek bir narsa nur sochib, yana bir quyosh ham ko'rinib turardi. Kelib qo'yar edi oldimda bosh, kishi mundaq ikki quyoshni hech qachon ko'rgan emas», dedi.

Yana hikmat ahuning kitoblarida:

***«Navodir edi bu ikki kunda ko'p, Ki zohir bo'lur,
dedilur, munda ko'p».***

Ular aytgan nodir ishlarning biri shu bo'lsa, ajab emas. Shu so'zlarni aytgach, shoh: «Yuring, siz aytgan kiinsani ichkari keltiring», dedi. Mulozimlar tashqaridagi mehmonni ichkariga olib kirdilar. «Elchi» shohdan

uzoqroq turib ta'zim bajo qildi. Elchi yaxshi kiyimlarda edi, Iskandar uni chaqirib quchoqladi. Baxtdan bu bashorat yetib, shoh «O'ttir!» deb ishorat qildi elchiga. Rasul shoh oldida o'ziga tayyorlangan joyiga o'tirgaeh, Iskandar savol berdi: «Qanday so'zung bo'lsa, boshlayver, ne sirni aytsang, bizga tushuntirib qo'y!» Shoshilmay so'z boshladi «elchi»: «Nekim hukm qilsang, jonim ustiga, lekin Xitoy xoni Xoqoni Chin tadbiri royiga yuz ofarin. Menga necha sharif so'z aytgandilar. Podsho bilan elchi oklidagi so'zlarni hamma ham eshitaverishi mumkin emas. Shoh bir necha so'z so'radilar, agar bu anjumandan tarqalsa yaxshi bo'lmas. Yana Xoqonim degandilarki, alohida toj mislarda. Elchiyu shohgina suhbatlashishlari ma'qul. Savol berilsa, sen barchasiga javob qila olasan. Shunday bo'lmasa, o'rningdan turgil-u, seni bandi qilsalar ham, dam urmagil.

Saroy xalqi gumon qilishsa, oyog'ingga band solishsin, qo'lingni kamand bilan boylashsin. Iskandar o'z oldiga o'tkir qilich qo'ysin-u, keyin sen savollariga javob ber. Mendan xavtingiz bo'lsa, oyoq-qo'limni bog'langizo.

Iskandar elchining bu so'zlaridan xursand bo'lib, «Boringiz bir kishi bir taraf. Shuning uchun band aylamoqqa hojat yo'q. Hudhudlar odati sung'urga mos kelmaydi», dedi. Lekin hikmat ahli iltimos qilishib, elchining oyog'ini bog'lab qo'yishdi, qo'lini ham. Shoh oldiga qilich ham keltirib qo'ydilar, keyin ular shoh bilan elchidan ancha nari borib turdilar. Shoh bilan elchi oldi xilvat bo'lgach, shoh oldingi so'zlarini qaytardi. Elchi aytdiki: «Ey, pokiza shoh! Ayog'imda band-u, iligimda band, ne iligimda tig'-u, ne ko'nglimda kin. Bu ish boisi necha sur'at edi, ki bu nav kelmak zarurat edi». Iskandar hayron bo'lib so'radi: «Ey Chinu Xitoy sipohdori, nechuk shohlar bilmay xato qilishibdi. Dushmaniga mundoq asir qilib berish, o'z oyog'i bilan kelib, bu ahvolga tushishiga nima sabab bo'ldi ekan? Avval shu savolimga javob bering-chi!»

Xoqoni Chin fikr qilib dedi: «Ey, dahr mulkining egasi! Boshimga mushkul ish tushgan edi, bu kelish shuning iloji bo'ldi. Senga e'tiqodini bor edi, shunchalar ishonchim bor edi. Sen aqlli, mard, himmatli pahlavonsan. Zolimlik sening shioring bo'lmaydi. Boshqa dushmanlaring senga qarshi qo'shin bilan chiqib xato qilishdi, uzr so'rashganda, ularning hurmatini ham joyiga qo'yding. Men sening oldingi ishlaringni yodda tutgan holda o'zimni shunday kamtar va behol qilib taxting oldiga keldin, arzi holimni aytib, asirlarga nutqu so'zlar bilan gapirsam ham, qoshingga kirish yo'lini topolmadim. Keyin lutfingni yodimga oldim-da, savollaringga javob berdim».

Iskandar unga ofarin aytib, «Juda savob ish qilibsan. Yana so'zing bo'lsa, izhor qil», dedi.

Xoqon uni yana bir duo qilgach, dediki: «Bu yerga kelishdan maqsadim, sen bilan ro'baro', yonma-yon o'tirib, qoshingda dilimdagi so'zlarning barini aytmoqchiydim. So'zim shuki, shohdan elchi kelganida, ham kelgil-u, ham xirojni qalnil qil, degan, shunga uzr so'ragani keldim. Ortiq so'z demayin: gunohkorman, siyosat qilurga sazovorman. Aybimni bilib turib, oldingga keldim xor bo'lib. Agar afv qilib shod etsang ham, sening xulqi lutfingga mos ish bo'ladi. Agar tig' tortsang ham jonim sabil».

Iskandar dedi: «Ey, shohi kamyob! Menga sen javob aytib eding, do'stlarim ham, begonalar ham ahamiyatli maslahatlar berishgan edi, lekin men o'zimni puxta tadbirlik sanab, jahon mulkini ochmoqchi, jahonni fath etmoqqa azm ayladim. Dushmanini yenggan har bir g'olib shoh shunaqa fikr yurgizadi. So'zinda xatolarni endi anglayapman».

Duo qilgach, Xoqon so'z boshladi: «Olam ahli sening lutting bo'lsin. Ne kishvarni ochmoqqa qadam urgan bo'lsang, o'sha mamlakat senga oson mag'lub bo'lmadi. Mallu ne nayrangu afsunlar qilib ham otasining qasosini olmoqchi edi, yengolmadi. Sen esa uning boshidagi tojni o'g'luga kiydirding. Uni lutlingdan bahramand etib, ota mulkiga shoh qilding. Meni dushmaning" deb xayol qilarding, bu nav ettim seni o'zimga pomol. Xayolimga keladiki, bu xil hech kim qilmagan ish uchun nima yaxshilik qilarkansan?»

Iskandar dedi: «Ko'nglingni jam qil. Ikki dahrda sen ota, men o'g'ilman, desang, xizimatingda bo'lay, seni taxti johimga o'turtayin. Sening farzanddek oyog'ingni o'pib, «Faylaqus tirildi», deb e'lon qilay. Sen shoh bo'l-u, men senga sipohdorlik qilayin. Bularni istamasang, nimani xohlasang, men unga yordam beray».

Xoqon shod bo'lib, ko'p-ko'p duolar ayladi, ko'zidan tiya olmay yoshini, qo'yib shukr tufrog'iga boshini, dedi:

**... <-Ki ey slmliunshohi gardunsarir, Suriringga
yo'q tvvjignrdunniizir. Ilimi.iha jaJion pulilivon
bo'lg'onsen, Juhon alilig'a ktimron bo'Ig'nnsen...
Bu himmaflri berish beniyoz, Erur siittlilig'ingg'a
juhon mulki. oz. Demon loyiqing ikki olam edi, Ki
o'n bo'lsu erdi, dng'ikam edi.**

Vale sen ato va o'g'ulluq so'zini aytding, men bu so'zlarni gumon ham qilmagandim, meni bunday oliy maqomga ko'tarishingni xayolimga ham

keltirmagan edim. Garchi senga mendek ato yaramasa ham, ammo bunday demoq men uchun xato bo'lurdi. Sadafning otasi gavhar bo'lsa, guhar zotining sharafi kamayib qolarmidi? Bu ehsoningga garchi loyiq bo'lmasam-da, sadaf bilan dur holidan yo'q deya olmayman.

Va lekin boshqa so'zlarni ham qilding ayon, ular ham hozir aytganimizcha bor. Kelishdan maqsadim, sen bu sirni elga fosh qilmag'il, elchilarga qilmadigan mulozamat bilan bugun shom bo'lgach uzat. Elingga degil: «Bu kelgan elchi yarashish haqida gapirgan edi, qabul qildim».

Tong otgach, qoshimga elchi yuborib, meni dargohingga taklif qil, men ham sening chaqirig'ingga amal qilgan bo'lib kelay. Meni ko'rganda, el ko'rgandek ta'zim ayla, mamlakatlarni birga qo'shgandek bo'laylik. Bu mulk otamizdan otamizga meros bo'lib qolgan edi. Barchalari Chin mulkida xon, Xoqon edilar.

***Ulus irhru e'zoz qilg'il meni, Ato» deb
siirufroz qilg'il meni.***

Xiroj haqida sen yuborgan maktubda aytilgan edi, shuning uchun bu haqda indamay qo'ya qol. Xiroj istamakdan maqsad mol esa, duru la'l bizda bag'oyatdir. Qachon zarur bo'lsa, ulardan mo'l-ko'l to'kib tashlayman. Necha vaqt bo'lsa sening manziling kishvarimizning istalgan gulzorida bo'lsin. Bu yerda sen istagancha istiqomat qil, jo'nash vaqting tayin bo'lgach, uzatish odatimizga ko'ra sen bilan xayrlashaylik. Bu yashirin so'zlarimni hain bajargin. Bu xil ishni o'zim o'ylab topdim».

Iskandar Xoqonning barcha so'zlarini qabul qildi va shu tarzda ishni amalga oshirdi. Xos xizmatkorlarini chaqirib dedi: «Burun qo'llaridan kamanni oling, keyin oyoqlarini banddan bo'shating. Yaxshi so'zlarga usta ekan. Dengiz bilan kon orasiga sulh soldi, ya'ni mening bilan Xoqon orasiga sulli soldi. Shohona to'nlar kiydiring, berib muncha pul, oldimga keltiring».

Shoh buyrug'i darhol ijro etilgach, Iskandar elchiga: «Kechgacha shu yerda damingni olda, qorong'i tushishi bilan yo'lga ravona bo'l», dedi. Elchi mehmonxonada kechgacha dam oldi-da, yuzidan niqobini yechmay, Chin chegarasigacha shu tarzda bordi. Oy chiqqach, tog' va dasht bo'ylab, oldin yuborgan elchisi bilan birgalikda ketishdi. Shoh o'z chodiriga yetib borgach, otni sherigiga topshirib, shohparda ichiga kirdi.

Tong payti Iskandar odamlarni chodiri atrofiga yig'di-da, farmonni tez bajaruvchi bir navkarini tilab, dedi: «Xoqon sari borib, mendan salom ayt va ginani qo'yib sulhga kirishgil:

***Agar yu.rsluibiz, gur yomonmiz bitkim, Sening
mulkingga melimonmiz bukun. Qo'tnb kelki, biz
kinudun toqbiz, Bug' oyut jumolinggu
mushtoqbiz. Yuqinkim bu so 'zni qubul
uylugung, Niyoz uhli sori nuzul uylugung*.***

Iskandar so'zlarini tugallashi bilanoq rasul ot choptirib ketdi. Xoqon sipohiga yaqinroq yurib, o'zining elchi ekanini oshkor qildi va nima uchun kelg'anini anglatdi. Bu gap Xoqonga eshittirilgach, elchini chodiri ichiga chaqirdi va unga savol berdi: «Kelmagingdan maqsading nimadir?»

Elchi Iskandar tayinlaganlarini to'la-to'kis gapirib berdi. Xoqon bu hayotbaxsh so'zlarni xursand bo'lib tingladi-da, dedi: «Oldin bizga qasos olmoq maqsadi bilan gaplashgandi, shu tufayli bizga sipoh tortmoqchi ham bo'ldi. Endi muloyim so'zlabdi, bu so'zlar bizga yoqib tushdi. Endi o'rtamizda ginaxonlik qolmadi. Endi sen tez qaytib borsang, bunga yanada aniqroq ishonamiz», dedi. Elchi: «O'zingiz borsang'iz, bu so'zlar yanada ravshanlashadi!» dedi. Xoqon kulimsirab, Iskandar tomon borish uchun ot hozirlatdi. Buni ko'rgan Chin sipohi xavfdan omon topayotganidan xursand edi. Hamma yirik amaldorlar shohga ergashdilar. Xoqon hamma o'z o'rnida qolishini aytib, yuztacha gulro'y Xitoy qizlari va mingtacha yaxshi xislatli qiz va ayollarni o'zi bilan ergashtirib, Iskandar qarorgohi tomon yo'l oldi.

Iskandar tomonidan ham shohlaru donishmandlar birga borishardi. Xoqonni hamma yig'ilganlar qizg'in kutib olishdi. Shoh ostonaga yaqin borgach, Xoqon otidan sakrab tushdi, gilamga oyoq qo'yishi bilan Iskandar ham ichkaridan chiqib keldi. Ikki tomondan qo'l ochib ko'rishdilar, go'yo xurshid bilan moh uchrashgandek bo'ldi. Ikkovlari ota-o'g'ildek ko'rishgach, ikki olam qo'shilgandek bo'ldi. Yana quchoqlashib ko'rishishgach, Iskandar o'z taxti tomon yurdi. Bir qo'li bilan Xoqon qo'lini ushlab kelarkan, unga shohiy taxt yo'lini ko'rsatib borardi. Xoqon andisha yuzasidan ortga qolgan edi, shoh uni qo'ymay taxtga olib chiqdi. Oyog'ini taxtga yetkazib, avval uni o'tqazib, so'ng o'zi o'tirib, va'da qilishgancha suhbat qurib, muloyim-muloyim so'zlab, ba'zan ota-o'g'illik munosabatini ishlatib qo'yardi. Biror gap aytmoqchi bo'lishsa, bir-birlarining qo'llaridan tutib gapirishardi. So'zlar tugagach, bakovul kelib dasturxon yozdi, shohona dasturxonlar yozishib, quyosh kursisidek nonlar qo'yildi. Xonlarg'a qo'yilgancha laom olamga ham sig'masdi. «Chin xalqi bu xil muloqotimizdan xabar topsa edi, muhabbat tariqidagi isbotimizni yaxshiroq tushunib yetardi», dedi Iskandar. Bu so'zdan xursand bo'lgan Xoqon ham

o'rnidan turib, Iskandarni maqtab ketdi. Iskandar sariq rangli mayni Xoqonga uzatib, o'zi qizil mayni tanladi.

Ko'p o'tmay Xoqon Chin shahriga qaytdi va ketma-ket bazmlarga tayyorgarlik ko'ra boshladi. Saroyda davlat ahlini to'plab, «Bu baland martabali shoh olam yuzini tamomila fath qildi, jahonning qancha-qancha shohlarini o'ziga bandi ayladi, qachon bizga bunday mehmon bo'lib kelib, men bilan taxii ustida suhbat qurib, otalikka qabul qiladi, o'g'il sifatida shafiqim bo'ladi, deb o'ylabmiz. Bilasizlarki, biz bilan jang qiladigan bo'lsa, xalqimizning changini osmonga to'zitgan bo'lardi. Uni qay tarzda mehmon qilamiz, shu haqda fikrlaringizni eshitsam», dedi. A'yonlar:

***<Bu slioliehi bor emdi mehmonimiz,
Gar olida bo'lsa, ftdo jonimiz*, -***

deb ixtiyorni Xoqonga topshirdilar.. Shundan keyin o'zaro maslahallashib, Chin xalqiga azaldan odat bo'lgan mehmondorchilik usuli to'qqiz-to'qqiz taqdim qilishga kirishdilar. Eng yaxshi, chiroyli, yuguruk, har xil zarboflar yopilgan 9 ming tulpor ot, har biri filga teng duru la'lu feruza munchoq laqilgan bezakli 9 ming ot, tezyurar, bezatilgan 9000 xachirda ipak, shoyi kiyimlar, xitoyi pardalar, 1000 ta eng go'zal mengizlari gul-gidu mijalari xor, qabog'lari kengkengu og'izlari tor eng go'zal Xitoy parivashlari, bulardan tashqari yana ikki ajoyib sovg'a: biri jomi Jamshiddek ko'zguyi, uni «falak mehrami* ham, oddiy xalq esa «Oinai Chin» deb atardi. Uning ikkala yuzi ham kundek yorug' bo'lib, donishmandlar uning bir tomonini shoh oldiga ikki kishi da'vogar bo'lib kelganida qo'llardilar. Bunday ehog'da jom guvoh o'rniga o'tar, ya'ni kishining so'zi chin bo'lsa, uning yuzi ko'rinib turar, yolg'onchining yuzi ko'rinmay qolardi.

Ko'zguning yana bir tomonidan shoh ziyofatlaridan foydalanilardi. Yig'inda ichkilik ichayotgan har bir kishi unga qarab-qaraib tursalar, mast bo'la boshlagan odamning yuzi buzuq, uzun, qiyshiq, kicliik yoki katta bo'lib ko'rinar, bu holatni ko'rgan odam hushiga kelib, darrov may ichishni to'xlatishi lozim edi.

Yana bir sovg'a jahon ofati, yo'q-yo'q, jahon ofati emas, jon ofati bo'lgan g'oyat chiroyli, ikki zulfi Xitoy mulkida g'avg'o solib, ko'zi Chin diyorida buzg'unlik ehiqarayotgan ikki chiniy zulflari mushkin lanob bo'lib, ularga mushkin suvi sepilgan, qoshi mushkin hilol-u, undan xollar tomib turar, saroyda bazmlar uyushtirilsa, elning nag'masi, xirad nutqini, o'zi elni behol etib kuylardi. Ovozi bilan Barbat sozini chalsa, biri odamlarni o'Idirsa,

ikkinchisi lirlitirardi. Urushlarda ham ishtirok etsa, hamma raqibidan usulun kelar, bunday bahodir qizni jahon tarixida hech kim eslolmasdi.

Aytilgan to'qqiz tuhfani Iskandarga tayyor qilganlaridan so'ng, shahar ahli uni kuzatishga chiqdi. Xoqon o'z qasridan bir yog'och masofacha eng toza Chin gilamlarini to'shatgan edi. Har o'n qadam yurilganda bir ajoyib sovg'a hadya etar, duru la'lni ko'p ishlatardi. Iskandar yo'lga shuncha mushk sochgan ediki, uning buyi (hidi) butun osmonga qadar yetib borgandi. Ana shunday savlatu shuhrat bilan Iskandar Chin diyorini baxtiyor kezib borardi. Yo'llar xilma-xil gullardan bezalilgan, rayhonu binafsha, nargisu Iola, sabza, hammavoq Xitoy ustalari tomonidan ishlangan chiroyli g'ishtlardan qad ko'targan. Yo'lda to'rt burchakli bir ajib qasrga duch keldilar. Xoqon shohga oltin taxt uzra joy berdi. Ikkovlari ota-o'g'il kabi yaqin o'tirishib suhbat qurdilar. Iskandar barchani qulay yer topib o'tirishga taklif etdi. Barcha o'z joyini egallagach, Xitoy go'zali o'rnidan turib, o'zi ichdi-da, keyin kavsar suvini shohga tutdi. Shoh ham, Xoqon ham bu maydan huzur qilib sipqorishdi, qadah davralarda uch-to'rt martadan aylantirilgach, el kayfi xushnud bo'la boshladi. Musiqachilar kuy boshlab, ashulachilar ham o'z san'atlarini namoyish eta boshlashdi. Bazm oxirlab qolganida gazaklar olinib, o'rniga osh keldi. Oshlar to'qqiz ming otning to'shidan pishirilgan edi. Yuz mingdan ko'proq qo'y go'shtidan hozirlangan mazali taomlarni ham taqdim qilishdi. Keyin Iskandaru Xoqon taxtdan turib, hadyalarni olib, joylashib yo'lga tushishdi. Xoqon Iskandarga yoqib qolgan ko'zgu siri haqida so'zlab borardi. Keyin Iskandar qo'shiniga yetib olib, Xoqon bilan birga Chin saroyi tomon yo'l olishdi.

Xoqonning Iskandarga bo'lgan mehri tobora ortib borardi. Qish mavsumi ham yaqinlashib qoldi. Bunday paytlarda uzoq masofalarga, ayniqsa, harbiy yurishlar qilish maqbul ko'rinmaydi. Xoqon ham Iskandarning shu yerda qishlashini istardi. Iskandar Xoqon iltunosini qaytarolmay, qishni Chin kishvarida o'tkazishga qaror qildi. Xuddi quyosh bilan oy hamnafas bo'lgani kabi, ikkovlari goh ovga chiqishar, ba'zan ko'pchilikni yig'ib bazmu ziyofatlar uyushtirishar, goh olimlar bilan ilm-fanning xilma-xil masalalarida bahslashar edilar.

Xoqonning Iskandarga qolgan hadyasi bo'lmish ko'zgu Iskandarning yonidan jilmasdi. Taxtda o'tirganda ham, ko'zguni yuziga eltib qaragani-qaragan edi, bazmlarda ham doimo uni hamma ko'radigan joyga qo'ydirardi. Iskandar o'zi maftun bo'lgan bu ko'zgu sirini fahmlashga har qancha intilsa ham, uddasidan chiqmasdi. Bir kuni o'ylanib qoldi: «Bu bir ajoyib tilsim, uni bu sirdan xabardor qobiliyatli olim yasagan. Men doroyi charxi baland, hikmat ishnini biluvchi hukmdor bo'lsam-u, xizmatimda necha

yuz donishmand, har bir sohaning donosi bo'la turib, har biri bilim olamining ustoz bo'la turib, bundan ham ajoyib asbob yasata olmaymanmi?» deb o'yladi-da, barcha olimlarini yig'ib, ularni ikkiga bo'ldida, Aflotunu Suqrot bir bo'lib, Arastuyu Buqrot bir bo'lib, Xurmus bilan Balinos, Arshimidus bir bo'lib, ishga kirishdilar, Iskandar doimo ulardan xabar olib turdi. O'sha qish ichida olimlar ikki ajoyib sirli asbobni bitirdilar. Butun saroy ahlini bazmga to'pladilar-da, ularga usturlobu ko'zguni keltirdilar. Ularning biri usturlobda to'qqiz charx taqsim bo'lsa, ikkinchisida ko'zguda yelti iqlim ayon ko'rinib turardi.

Xoqon bu ikki ajoyibotni ko'rib, hang-mang bo'lib qoldi. Iskandarga hamdu sano aytib, dediki: «Bu ko'hna charxi sendek shohni ko'rmadi. Sensiz toj ham kerak emas, taxt ham, mulozimlarning bari senga loyiq, bilim ichra bari senga muvofiq. Zotingiz bu olam aholidan emas, ismingiz iloho olamda mangu tursin!» Bu ikki asbobni yasashga hikmat eli mehnat qilgan bo'lsa, shohdan quvvat, inolu ganj, bular hayot yetishmay qolganida, Yunonistondagi yerlardan tushadigan mablag'lardan ham foydalanildi. Xoqoni Chin ham guhar, durri samimini ayamadi.

Bu payt Eron qizi Ravshanak bilan Mallu qizi Noz mehr hali Iskandarga nikohlanishmagan edi. O'z tashvishlari bilan bo'lgan shoh bu haqda o'ylamasdi. Shu kunlarda u elga katta to'y berib, ikkalasini nikohlab oldi. Hamma shahru ko'chada dabdabali to'ylar bo'lib ketdi.

Iskandar necha kunni ikki sham'i shabiston bila, ikki sarvqad bo'ston birla o'tkazdi. Ravshanak yoshi va mavqei ulug' bo'lgani uchun mahdu ulyo unvoniga ega bo'lib, haramdagi barcha ishlarga boshchilik qilar, shoh bilan ham yaqinroq munosabatda edi. Nozmehr esa undan pastroq darajada bo'lib, Ravshanakka rashk ko'zi bilan qarar, shoh unga ko'proq boqib, suhbatlashib qolsa, ko'ziga yosh to'lardi. Iskandar ham ikkala ayoli bilan ularning yoshiga ko'ra muomala qilar, ammo Nozmehrdan ko'proq tashvishlanardi. Ravshanak navbati ikki kun bo'lib, Nozmehrniki bir xilval edi. Nozmehr ko'nglida shuning uchun ranj ko'proq bo'lib, dardi ham kuchliroq edi. Bahor fasli shu xilda o'tdi, g'ul mavsumi keldi. Shohlar bilardiki, uning aldoqchi oyi, bu gul ayyomi oshkor bo'libdiki, yashirincha shahan ozurda. O'sha kuni uning navbati bo'lib, shoh uning uyiga kirib kelib, jamoliga jonini lido qildi. Dedikim: Nechun yashirin kuyib-yonay, eldan tunu kun azoblanay? Yashirin ishqdan jonimdan to'ydim, bukun o'z sirlarimni jononimga arz etayo.

Hurvash oldida bazm tuzib xursand bo'lib, bodaga xuruj qildi. Shoh ko'proq may icha olishini ko'rsatgan bo'lsa, malika noziga noz qo'shardi. Anchadan keyin shoh o'z dilidagi gaplarni o'z dildoriga bayon qilishga o'tdi,

takallum bilan dediki: «Ey Nozanin, nega bizdan bunchalik jahling chiqyapti? Nega bizga bunchalik nafrat, sening oldingdagi aybim nima o'zi? Ne gunoh qildimki, ko'nglingga g'ubor soldim? Ne xashakkim, o'tingdan log'-log' kuyar, ne hojat qo'yinog' uni o'tga yog'? Chibin shahdingga (labinnga) yopishib olgan bo'lsa, yara ustiga shapaloq urganning foydasi bormi? Val'o aylagil, men jafokor emasman, bu zulm qilmoqqa sazovor emasman. Men ishq aro o'lyapman-u, sen ham o'lturmagil, qotilmgg'a tig' jal'o surmagil».

Shohning ushbu so'zlariga shakarguftor malika shunday javob qaytardi:

***<Shah ayshini liaq mudom aylasun,
Ishin dilbari birla mudom aylasun!***

Uning loyiqi Doro qizi bo'ldi. U hindiy najot bir go'zal bo'lsa, nega uni o'ziga yaqinroq tutibdi?»

Shoh dediki: «Ey, xasta jon ofati! Kinoyat tariqini bir dam unut, qilib ralnn, bedodtarkini tut. Menga Ravshanak ta'nasin qilma ko'p. Meni anda ma'zur tulsang bo'lurki, vojibdur ehtiromi aning, nedinkim bitikdir maqomi aning. Erur Bahmaniy tojining gavhari, yana Kayqubodiy sipehr axtari». Sho'xi shirinzabon makr bilan aytdiki:

***<-Bu so'zning muhabbatga ne daxli bor?
Ki ishq ichra shahliqqa yo 'q e'libor!***

***Nasab birla bo 'Isa anga shohliq,
Hasab birla yetmisli manga mohliq...***

***Shikoyat mcndan yo'qhirur shlohga...
Ki shikvam erur ba.rti gumrolidim.***

Mallu o'zining bor go'zaligiya malohati, oshiqlarining hisobsiz bo'lgani, Iskandar bilan baxtiyor ekanini aytar ekan, shu payt birdan dashtni it kabi jonivor tutib ketdi. Har birining ko'rinishi, oyog'u qo'llari ham chumolinikiga o'xshardi-yu, kuchi sheri darronga yirtqich bir shernikicha bor edi. Ular ichiga kimki ot surib kirsas, barchasi yopishib, bir damda parcha-parcha qilardilar-da, yer ustida bir qatra qoni ham qolmasdi.

Bir necha sipohining shu tarzda halok bo'lganini ko'rgan Iskandar: «U yoqqa hech kim ot surib bormasin!» deya farmoyish berdi. Sipohlar deyishardiki: «Bu bir yerdirki, tuprog'ining o'zi jonni titroqqa solyapti. Bu vodiy nari borsa bir yog'och keladi. Undan keyingi vodiy esa pokiza, Bog'i Eram kabi sof vodiydir. U yerda mo'rlardan orom topgan ularning hisobiga

shodiyona qiluvchi bir qavm yashaydi. U qavm tangrining balosi, jahon mol-dunyasining ajdahosi. Har birining qiyofasi bir pora tog', bu jonivorlar esa ular uchun chumolidek keladi, xolos. Ularning tilmi ham hech kim tushunmay, nima deganini anglamay turaverasan.

Ulardan keyin o'n kuncha yo'l yurilsa, ikki tog', ikki ko'l orasidagi vodiy keladi. Falaksoy har tog'ning toshlari, boshiga avji ko'zi ko'radigan joyiga ko'zini xira qiluvchi qizil oltinni ko'ziga qo'yib olgan. Ikki ko'zidan to'xtovsiz issiq nur sochilib turadi. Boshqa ko'zi esa kumushdan. Bu xazinani undagi bebaho toshlarni mo'rlar ajdahodek talashadilar.

Bu elning uyquasi ham ko'p qiziq. Ular har o'n kunda uxlaydilar, o'n kundan keyin uyg'onib, o'z holatlariga qaytadilar. O'n kundan so'ng yana uxlashga kirishishadi, lekin ularga yaqinlashgan har qanday kimsa yo nima narsasi mo'rlar, bu mo'rlar tufayli jonlari omonda, chunki mo'rlar ularning xazinabonlari sanaladi».

ISKANDARNING CHUMOLILAR BILAN JANGI

Iskandarning lashkarlari otlarini mo'r xayli tomon surib borishgach, Iskandar atrofni kuzatib, hamma sir-sinoatdan voqif bo'ldi. Tezda donishmandlarini yig'di-da, ular bilan maslahatlashib, fikrni bir joyga qo'ydi. Askarlarning eng qo'rqmas, jasurlarini qo'shin oldiga qo'yamiz. Barcha mo'rlar uyg'onishi bilan qalin xayl ustiga shiddat bilan tez ot choptirib borib, ularni qirib tashlaydilar. Kun yorishmasdanoq sipoh bilan shahar jahon mo'rdek qorong'i ekanida, maydontlagi qorong'i joyni topdilar. Uyqudan uyg'ongan mo'rlar tarqalishib ketishgancha, daladan biron yaloq bo'lsa talashib, bir yerga to'planib qolishmasin deb, bekini olishdi.

Quyosh ko'tarilgach, Xoqon tomonidan puxta o'ylab terib qo'yilgan sipohlar mo'rlarga o'xshab yettitasiga hujum uyushtirishdi. Maydon uzra yana sipoh suroniyu do'mbiralar ovozi tutib ketdi. Sipohlar shahd ila olishib, ko'p o'tmay barisini qirib tashladilar.

Mo'rlar sahrosidan o'tishgach, dasht sahrosining boshqa askarlariga sadoiga duch kelishdi. Bor maydonni vahshiylar sallari eg'allab olgan, bari devsfat, zanjirlar bilan bog'lab qo'yilgan, g'ulvash devlardek, lekin devlarni o'ldira oladigan ko'rinishda, quvvati karkdek, o'zi filtan, go'yo Axramanning o'zginasi. Ko'zi yashil, soqoli sarig'-u, yuzi qora, barchasining manglayidan to'ng'iz peshonasidan chiqqandek, mungus shox chiqib turibdi. Kiyimlari qulonu kiyik charmidan, ularning eti esa doimiy ovqatlari. Qo'llariga haddan tashqari daraxt novdalari, sutun kabi og'ir shoxlar, ularning uchiga

temir uchliklar qoplangan. Ularning askarlari qatori ming devi vahshiy bilan to'ldi.

***Biri kirdi maydon ato kin ila,
So'z aytib o'zi bilgan oyin ila.***

U, qonini to'kish uchun o'ziga qarshi chiqa oladigan jangchini talab qilardi. Bu yondan tag'in pahlavon tanli jangchi maydonga tushdi. U shoh oldida ko'p janglar qilgan, sherlarga ajdarlardek kelgan zabardast yigit edi. G'animi ham oilmg" sari mayl qildi. Katta toshga toshqin soy urilgandek bo'ldi. Yetishishgach, bir kishiga aylanib qolgandek olisha boshladilar. Bir-birlariga ayamay zarba uradilar, lekin chaqqonlik tufayli barchasi rad bo'lardi. Oqibatda o'jar vahshzoda uchi qayrilgan gajaklik sutun bilan raqibi boshini pastga egib, keyin qo'llarini bog'lab, otini gajak bilan tortqilaganicha, raqibini o'z lashkariga lopshirdi va yana jang uchun talabgor chaqira boshladi. Yana bir yigit Chin tomonidan maydonga ot surdi. Uning laqabi Qahqaro, yeri Qirvon, asli Mashriq zaminidan edi.

Qahqaro ravon kirgach, vahshiyga ot soldi, unga Axraman e'tibor bermadi. G'azab o'ti kuchavgach, qattiq jang boshlandi. Qahqaro otidan tuproq ustiga yiqildi. Qahqaroni ham raqibi bog'lab, o'z lashkariga topshirdi, keyin yangi g'anim istab baqirishga tushdi. Bir mahal devkaliga qarshi uch kishi bo'lib urisha boshladilar. Devsifat yigit oldiga kim kelsa, ikki bo'lib tashlayverdi. Yana yangi raqibni chaqirganichaqirgan edi. Uning aqirishlari, suroni chinliklarni qo'rqitib qo'ygan edi. Bu ishlar shoh ko'ngliga tob soldi-yu, ko'nglida qo'rquv pavdo bo'lib, iztirob cheka boshladi. Lashkarlariga buyruq berayin desa, naq o'linga majbur qilgan bo'ladi.

Bu holatda yuziga niqob to'sgan bir chaqqon, quyoshdek qalqon tutgan, qo'lida o'rilgan kamand bir pahlavon shoh oldiga yaqinroq borib, o'z so'zlarini aytdi-da, vahshiy sari ot choptirib ketdi. Uni shoh ham taniy olinadi, xayli sipoh ham. G'amidan el pinhona oh chekkanicha: Bunday chiroyli yigit ham, ming" darig', bu vahshiydan tig' yeydigan bo'ldi-da, deganicha alam chekib qolaverdi.

Lekin ul raqib devkush bilan g'azabga to'lgan holda olisharkan, raxsha shitob bilan aylanib, Axraman joniga iztirob solib qo'ydi. Raqibini charchatib, aylantirib-aylantirib yerga urdi va shoh sari sudrab ketdi. Shoh oldiga yetib borgach, yetuk yigitlardek, yo'q-yo'q, bir sherdek sakrab tushdi.

Shoh bu ishdan ko'ngli quvonchlarga to'ldi. Dilidagi dardi ko'nglidan bir ondayoq yo'q bo'ldi. Bu payt ichida haligi niqobdor yigit o'z o'rnini egallab, safni to'ldirgan, shoh tushib yuzi, qo'llarini razmgoh gardida yuvib,

vahshiysifat pahlavonni darhol topib kelishga buyurdi. Devkash yigit eshikdan kiringach, avval majlis ahliga madhiya aytdi, Iskandari Faylaqus uni bo'ynidan quchib, ovoqlarini o'pib, inoyat oshkor aylab, oshiga javohir nisor aylab, ko'p lutfi karamlar etdi. Dedi: «Ey aduvband, vahshiyishkor, ey qo'limizga tushgan qo'l-oyog'i banddagi, valishiy ov qiluvchi!

***«O 'zingni ttyon qilki, kim sun, rtivon?
Ki, shktivqing sening bizdin oldi tavon*.***

Shunda haligi maxluq boshidan niqobni oldi-da, o'shal sho'xi chiniynajod erdi ul, hamul chobuki hurzod erdi ul. Ki shahga chekib erdi Xoqon maqtovini keltirib ani:

***Ki: <<Husn irhrti xursliidi tobon emr,
Yana Zulim ijanglig' xushUlion emr.***

Bu gaplarni qo'ya turaylig-u, u jang maydonida shijoatli sipoh hamdir.

Maqtangan bu qizning xuddi shu sifati Iskandarga yoqmagan edi. Uni husni behadu poyon edi, lekin kin ila razm pinhon edi. Shu choqqacha bir yerda yuzlansa, kinu jadal, shoh oldida jonini nison ayladi-ku u? Bugun o'z ko'zi bilan ko'rdiki, bunaqa yosh davlat ishiga xalal berishi aniq. Jangga kirib, dushmanini asir etdi. Tangri sun'iga yuz ofarinki, uning lutfi g'alabani bizga tuhfa qildi.

Dedikim: «Jamoliga yopsun niqob, chunki tun oqshomda ko'rinmas oftob. Qorong'uda turmay, uyiga jo'nasin, shoh uyqusini anda xarob aylasin!» U shu zahoti sham kabi shabistonga kirdi, go'yo sarv bo'stonga kirdi!

Shoh majlis tuzdirib, join ko'tardi, keyin tutqunni majlisga olib kirishni, u bilan suhbatlashmoqchi ekanini aytdi. Ko'p o'lmay qo'llari bog'liq devkushni majlisga olib kirishdi. Shoh buyrug'i bilan, avvalo, ko'p taom kellirishdi, yigit to'yib yeb oldi. Keyin qizil may quyib, bir necha jom bilan mehmon qilishdi. U bir jonini, yana birini esa mezbon ichdi. Bu shohning lutfidan xursandlik ifodasi edi. Yana shoh Kayoniy, katta qadahlarda join tutdi va bu bilan devkashni rosa xursand qildi. Shoh har bir in'om qilganda tun'im (mehmon qiluvchiga) har lahza bosh qo'yardi. Uni may beixtiyor qilgach, yer o'pib, so'z boshladi:

«Men vahshiy biyobonni hod, Atodin vahshiyu, vahshzod.

***Yo'q undoaq tilimkim sanone aytsam, Sen
aylganvha loyiq duong <lyt.nim>«.***

Lekin pinhona yaxshi so'zlar dilimda yuribdiki, deyin gar desang kim: «De oni manga.

Shah dediki: «Har ne kalomingni ayt, kalomingni, nomingni ayt».

Vahshiy oyini devonavash dediki: «Emas emdi podshol oz ish manga. Lekin qo'limdan shuncha ish keladiki, oldingda o'lguncha ish qila bilaman. Endi yoningdan ayrilmayman dame, ziyoningga ish qilmag'ayman dame, vale bilki, men bu ulus xoniman, tunu kun ularning nigohboniman. Chumolilardek behisob sipohingni ko'rgach, aholimga, fuqarolarimga qarshi zich dushman kelayolganini anglab, ularning jafosini o'zimga olib, maydonga o'zim kirdim. Bo'lib o'tgan hamma ishlarning tomoshasini o'zing ko'rding.

Senga asir bo'lib tushganim ham mening baxtim bo'ldi. Menga siyosat qilichini so'yib o'ldirmading. Yana menga shuncha inoyatlar qilib, benihoyat yaxshiliklar qilding. Endi ijizat bersang boray, biror ishing chiqib qolsa, bir ishingga yaray. Meni sog'inib qavmu xaylim motamdadir. Bo'lgan so'zlarni aytib, barini g'ussadan ozod qilay», deb ruxsat so'radi. Bukilib yer o'pdi, xuddi mast fillardek zo'rg'a o'rnidan turib oldi. Shohning bu qilgan ishiga har kim har narsa deb ajablanar, har kim o'z ko'nglida bir so'zni aytardi. Hikmat ahli ham shohning bu ishidan hayron edi, chunki bu ish haqiqatan ham, ajoyib ish bo'lgan edi, lekin shoh xandonu xushxol edi.

Bir necha zamon o'tgach, eshik ochilib, ul vahshiy kirib keldi. U hamma pahlavonlarni tutib keltirgandi. Barchasini olib kelib shohga tutdi. Yerga yuzini qo'ydi. Shoh bu qissadan shodmon bo'ldi. Shoh uning bu ishidan xursand bo'lib, yana oshkora ko'p iltifotlar ko'rsatdi. Asirlar qutulib, yana shoh bazmiga xos bo'ldilar. Shoh asirlarga qarab turib, bir mahal Boriqi Barbariyga ko'zi tushdi. Mehribon shoh bari asirlarni, jumladan, Boriqni ham quchoqladi. O'sha tun barchalari mast bo'ldilar.

Iskandar mag'rib mulkining bor mulkini batamom egallaganidan so'ng, har xil rangdagi bu nodir ellar asir hisoblandilar. Shohga bo'yinsunub, qul yo cho'ri maqomida shoh xizmatini bajara boshladilar.

Shoh o'zi ko'rgan mo'rlarni halok qilish uchun dedi: «Otlanib xalq bevahmu bok tuzub jarga solsunlar, ul nav sho'rki ul dasht aro qolmasun jinsi mo'r».

U xayl to'daning vahshiylari iltimos qilib dedilarki: «Ey shahi gardunasos! Ular bo'lmasa, emin emas jonimiz, ki ul mo'rlardir nigohbonimiz. Bizning uyqumiz og'ir, o'n kechakunduz hushyor bo'lsak, yana o'n kecha-kunduz uyqudamiz. Chu uyquga bordik, alardir hisor, yovutmaslar elni yaminu osor».

Shoh bu so'zlarni eshitib, barmog'ini tishlab qoldi. Mo'rlarni qirib tashlash haqidagi farmonini bekor qildi. Yana yurib, oltin va kumushdan bo'lgan ikki tog'ni ko'rgisi keldi. Haligi qavm ahli duo qilib dedilar: «Bu muddao ham esdan chiqarilsa yaxshiroq. U tegraga bormoq mumkin emas, oson emasgina emas, balki imkon emas. U ikki toqqa o'n kunlik yo'l bosib boriladi. Sen so'rayapsan-u, u joy bizga yaqinroq bo'lsa ham, lekin ko'rganimiz yo'q. Biz ham uni ko'rib murod topganimiz yo'q, bizdan ulug'lar ham undan yod qoldirishmagan, ya'ni ularning ham ko'zlari tushmagan. Nedinkim, yo'lida xatar ko'pdurur, yuz urgan kishiga zarar ko'pturur.

Yetti kunlik yo'lida suv topilmaydi, bitgan o'tlari bari og'uning o'zi. U yerlarga issiq havo hujum qilganda, nasim esgach, har narsani eritib yuboradi. Ajdaho o'z joyida bo'lmagan paytlardagina havo motadil esadi. O'zi kichkinagina, afi ja'fariy, ya'ni zaharli qora ilon, shundoq ilonlar borki, odam bir ko'z solishi bilan halok bo'ladi». Shoh bu so'zlarni eshitgach, u yon borishdan ham voz kechdi. Dediki: «U tomonlarga borishdan maqsadim, tomosha qilib xursand bo'lish edi. Oltin-kumush maqsadim emasdi».

Keyin shoh devkushlarni uyiga jo'natib yubordi. Bir nechasini esa eshikda shukuhi mahobat uchun xizmatga qoldirdi-da, yana shimol tomon yurishga bel bog'ladi. Dengiz oralah, qat log'u biyobon qilib Rum azmi bilan tez-tez yurib borardi, goh pulda go'zal g'azallarga duch kelib, shavqi oshardi. Ruslar, faranglar diyori G'arbi shimolni qiynalmay kesib o'tdi. G'arbi-Shimol oralig'ida o'sha yerda yashovchi aholi iltimosnoma bilan keldi. «Jalion mulkiga obodlig' hording, jahon ahlig'a adl ila shodlig' qaysi diyorga adling yelmagan bo'lsa, diyor ahlini shodmon etmamish!» «U kishvar nedindir xarob?» so'radi Iskandar. Dedilarki: «Bu mulkning bir sari hamono erur qirvon sarhadi».

O'sha taraflarda bir buyuk tog' bo'lib, u tog'dan nari ofat, narisi esa zulmat keladi. Tog'u zulmat o'rtasida bir vodiy bo'lib, shu yerda yo'l ham tamom bo'ladi. Bu joy ya'juj xayliga maqardir. Ne ya'jujkim, yuz tuman ming balo, biz ul yuz tuman, ming balodin. Ularning qiladigan ishlarini tilga ham olib bo'lmaydi. Xalqqa ko'p bedod ulardan yetadi.

Sanayman desang, yo'qturur sonlari, yana sonsiz oyining nuqsonlari. Qaddi bo'ylab parokanda sochlari yoyilgan, biri bir qarshi bo'lsa, yana biri o'n quloq. Quloqlari ikki yoqdan chiqib yopishib qolgan, tirmoqlari gul barmog'ining o'zi. Yuzlari rangi behad sarig', ko'zi maymun ko'zining o'zi. Burun ichlarini tilla bilan tozalaydi. Shu ishni qilgach, o'zi g'oyat shodlanadi.

Og'izdan to'ng'izdek ikki tish chiqqan bo'lib, ular bilan bemalol yer qarimoq mumkin. Qaysi yerga ularning tishlari tekxa, qiyomatgacha o'sha

yerdan bitmas giyoh hammasining og'zi zanahdonida. Erkak-ayouning" ikki eligachi osilib turadi.

Shoh o'sha tomonlarni ko'rish istagini bildirdi. Maqsadimiz esa faqat tomosha qilib o'zni shod etish. Oltinu kumush maqsadida shuncha azoblarni bosib o'tish aqlsizlikdir. Mol maqsadida jonni bekorga saf etish ahmoqlikdir.

Ular yilda ikki qatla tog' ichidan chumolidek chiqib, bizning shahru vodi y sari yoyilib, ne qilish mumkin bo'lsa, be'maniliklarni qilib, bizni vatanimizdan haydab yuborishmoqchi bo'lishadi. Vodi yda nima lopsa talon qiladi, odamlarni ushlab olsalar halok qilishadi, etini talashib yeyishadi. Yuk tashiydigan hayvonlarga ortib, o'liklarni ham uylariga yetkazishadi. Keyinroq yeyish uchun zaxira tayyorlashadi. Har qancha ovqat yegan bilan hech to'yishmaydi, to'ysa har bir dona qoldirishmaydi. Hamma bilganlarimizni, arzimizni shohga aytdik».

Dedi shohki: «Ui bema'ni to'da qachon siz tomonga keladigan bo'lsa, biz ulardan avvalroq chorasini topib qo'yamizo. Dedilar: «Ular tog' ismini bosib ketganda, uning narigi yuzida hujum qilishayotgan bo'ladi. Bu tomonga hujum qilishganda esa butun do'ngni qorong'ilashtirib yuborishadi. O'sha qora gard oshkor bo'lganda bizning ham kunimiz ochiladi». Dedi shoh: «Qachon bo'lgay bu ish chog'i?» Dedilar: «O'tib bir necha kun dog'i»

Shoh ularni yo'q qilish chorasini o'ylab, tushishga manzil qidirib, o'sha o'tloqdan topdi. O'sha yerliklar dedilarki: «Necha marta chora izlab topolmaganmiz, shohimiz maskan qilmoqchi bo'lyapti. Bu yerda qilmasin, chunki ular jahon elidek emas. Ulardan bir yetsa, bir zumda dushman ro'parasida ne yuz-u, ne ming bo'lib ketishadi. Hammasi darg'azab bo'lib bir pastda yetib keladi.

Shoh dediki: «Sizlar qayg'urmangizlar, lekin bu kishvarda turmangizlar. Bu yerdag'i barcha toshlarni to'planglar, biron arg'amchi ham qolmasin. Tangriga tavakkul qilib, alarning fikrini aylay, nechukki bilay?»

Sipohlar ko'rgan joylarini qoldirib ko'chishdi, lekin shoh ko'chmadi. U o'zi turgan joy atrofiga chuqur ochiq xandaq qazdirdi, u nihoyat chuqur edi. Farang, Rus, Shomu Rumga odamlar yuborib, ulardagi eng usta korgarlar, mis, birinj, temir, qo'rg'oshin, tol, ko'mir oldirib keltirdi. O'zi har kuni qal'a atrofini aylanib yurardi. Ikki ming tosh teruvchi kamar uzra o'tish uchun taxta tosh tayyorladi. Pahlavonlar shaharning ikki devori ichida Farhoddek qaltiq tosh kesishar, bog'larni to'sish uchun bog'larga tosh devorlar kesib tayyorladilar. Ularning soni ham sanoqsiz.

Hamma kerakli narsalar hozir bo'lgach, tiyra gard oshkor bo'ldi. Bu ya'jular kelayotganining belgisi edi, ikki tog' orasida Masihi Chust degan

ko'prik bor edi, uning eng yaqin yeri 10 000 qari (500-600 m) edi. Tuzum ahli muayyan soatni topib berishgach, shoh ot ustida turib buyurdiki, yerga rang to'kish va har soatda uning rangini o'zgartirib turish haqida topshiriq berdi, so'ng ming kargoh qo'ra tayyorladilar. Ikki tog' orasiga qurilayotgan devor to'siq balandligi 150 m ga yetdi.

Tulusiga (uzunligiga) 10000 qari 500 in edi arz. Binosiga 500 qari bo'ldi, arz ishchilar kecha-kunduz tininay 6 oy og'ir ishni kunduziyu kechasi bajardilar. Aholining devorning ikkinchi qavatiga chiqishi uchun ikki zina qoldirildi. Qal'a ustiga burjlar qurib, ularni temirlar bilan bog'lab tashlashdi. Chumolilar yetib kelib tish-tirnoqlari bilan chiqmoqchi bo'ldilar-u, shoh: «Sangboron qiling», deb buyruq berdi. Juda ko'plari toshlardan o'lgach, oxiri chiday olmay chekindilar. Yer ahli boshiga har zulmkim surdilar, falakdan beriga evaz ko'rdilar. Shunday qilib donishmand shoh ya'juj daf'i uchun ham chekdi sad. Bir necha kun shu yerda turishgach, Rum taxti tomon yurdilar.

DENGIZ SAYOHATI

Iskandar olamni tamomila o'ziga bo'ysundirgach, Rum shahrida bir necha kun orom olib, charchoqlarini chiqardida, aysh-ishrat, ov qilish kabi maishatlar bilan shug'ullandi.

Iskandar dam olish bilan fikran band bo'lsa ham, uning xayoli azaliy orzusida, ya'ni dengiz sayrida edi. «Er yuzidagi bor ajoyibotlarni, ularning tabiatini o'rgandim. Lekin hali dengiz sayli nasib etmadi, u yerda ne sirlar mavjudligi bilan oshno bo'lmadim. Sohillarda ajoyib narsalar ko'p deyishadi. Bahor isida go'zalliklar ko'p bo'lgani kabi dengiz ichidagilari son-sanoqsizdir.

Bu yumaloq shaklni jahon deyishadi, lekin uning aksari suv ichida yashirindir. Quruqlik yeri o'ntlan bir ham emas, lekin el buni yaxshi bilsa ham nishon bermaydi.

Jahon menga bo'ysunar ekan, undagi barcha narsa mening ixtiyorimda ekan, bu narsalardan bexabar qolsam, oddiy bir kishi bilan mening bu sohadagi bilishim teng bo'lsa, farqamiz nimada bo'ladi? Agar baxtim menga hamrohlik qilib, quruqlikni she'r bilan zabt qilgan bo'lsam, bu dam Ilyos bilan yo'lga ollansam ne bo'lg'ay? Ko'nglimda uyg'ongan bu havasni hech narsa daf qilolmaydi».

Donishmandlarini chorlab, ilm majlisi o'tkazdi-yu, yashirin dil so'zlarini ayon qildi. Dengiz ichida nimalarni ko'rish, nimalarni tekshirish maqsadini bir-bir aytib berdi. Ba'zi olimlar Iskandarni bu likridan qaytarishga

intildilar, ba'zilar jim turaverdilar. Keyin barchalari ilohni duo qilishib, «Bu muddaoni ko'nglingga Haq solibdiki, umidimiz, o'ylagan ishlaringning amalga oshishiga ham o'zi hamkor bo'lg'ay dedilar. Alili saroy istasa ham, istamasa ham, shoh xohishini ma'qullashga majbur bo'ldi. Xalqining safar ishiga roziligini bilgan Iskandar hamma hunarmand kishilar o'z sohasi bo'yicha tez orada uch ming kema hozirlashga kirishishini buyurdi. Ulardan 1000 tasi faqat shohgagina xos, ya'ni faqat uning ixtiyorida bo'ladi, yana 1000 tasi arkoni davlat uchun belgilanadi. 800 tasi sipohiyalar-u, 200 tasi jarrorga jangovar askarlarga beriladi. O'ziga 1000 tasini belgilagan edi. Ular urushlarda halok bo'lgan otlar o'rniga tayyor turadi. Yana 200 tasi kemaga dengiz o'lchash uchun kerak bo'lgan tanobu rasanlar, yana 200 tasiga tuyalar, tuyakaslilar, yana 100 lasiga tez yuruvchi kemachalar yuklangan edi.

O'n-o'n besh ming najjoru binokor yana ikki-uch ming kishi har kuni ishlovchilar barchalari Rum daryosiga tushdilar. Uch yildan ko'proq vaqt o'tib, uch mingdan ortiq kema dengiz ichiga kirib bo'ldi. Kemalarda barcha kerakli sipohlar, hunarmandlar, oziq-ovqat mahsulotlari taxt turardi.

Iskandar ot ustiga chiqdi, ahli Rum uning orqasidan ergashdi. Xuddi kuchli sel tepalikdan daryo sari oqib kelgani kabi, odamlar o'z uyalaridan sohil savin oqib kelardilar. Donishmandlar usturlob bilan kunning eng yaxshi soatini topishdi-da, shoh xalqi bilan xayrlashib, «Ey qavmim, siz barchangiz hurmat, sadoqat ko'rsatdingiz. Endi esa men bilan ayrilish alamini chekyapsiz. So'zlarimni yaxshilab eshiting: necha vaqt meni ko'z tuting. Mulk, mol-dunyoga voris bo'lib qoluvchi narsalarni tayinlab, belgilab qo'ydim. Mening yozgan raqamlarimdan biron chiqqa ko'rmasin. Hadislarimni ko'nglingizga joylab olib, salomat bo'ling, yaxshi qoling. Duoda bizni goh-gohida yod etib turinglar. O'z xizimatingizni yaxshi bajaringlar!»

Bu so'zlarni eshitgan xalqning faryodi, shovqin-suroni osmonga yetdi. Shohning mehribonlik bilan aytgan so'zlarini eshitgan ahli Rum yuzlaridan yosh daryosini oqizib, uni ko'pdan-ko'p duo qildi. «Agar bahr, bahr aro qilsang maqom, nechakim firoqingda g'am yegabiz, ne yoroki, yaxshi-yomon degabiz. Bisoti tarab jilvagohida bo'lgil, qayonkim esang, Haq panohida bo'lgil.

***Nc iimr ctguning, toki borjonimiz, Tug'oful
qilurg'a ne imkonimiz? Clin bizdin duo
uyluding mudduo, Ne ish ilgimizdin leelur,
juz j<ilo».***

ISKANDARNING MUHIT MARKAZIGA YETGONI

Safar chog'ida obi-havo yetishgan kunlarning biri Iskandar Suqrotga murojaat qilib dedi: «Dengiz vurishini boshlasak, xato bo'lmasmikan? Sen bu muammolardan yaxshi xabardorsan, sendan iltimos qilib so'raymiz. Yetti so'zingdan bittasi to'g'ri kelsa ham, sen peshvo hisoblanasan. Agar birga topib, suv yo'lini qayoqqa boshlasang elni, hammamiz donishing payravi bo'lamiz». Suqrot ularning shartini qabul etib yo'l boshladi. Bir to'da olimlar Jazoyir tomondan yurishni ma'lum qildilar. Bir necha kun shu suvda yurildi.

Yana bir kuni Iskandar donishmandu allomalarni yig'ib, dedi: «Bahr kayfiyatini aytingiz. Ki ne vaz'iladur yer ila dengiz?» Donolar bir necha zainon tafakkur dengiziga botdilar, dedilarki: «Suqrot qilsun bayon. Chunki u hikmat ahuning ustodidir, zamiri xirad hikmatobodidir». Keyin Suqrot bu savolga shunday javob bera boshladi: «Yer jismi yumaloq shaklda. Yaratuvchi uni qo'ra shakliga kiritgan. Lekin ul qo'ra suv ichida nihon bo'lib, ochiq qismini jahon deb ataydilar. Unda shaharlar, tog'lar, qir, sahro, dala, dashtlar joylashgan. Ammo uni suv hota qilib turadi. Vale yetti iqlim ochiq qolgan. Amino ular ham tamom ochiq emas, balki har tarafdan dengiz bilan o'ralgan. Muhiti charxpalaksimon bo'lib, uning atrofida yetti daryo, 16 dengiz bor. Har birining o'rtacha ismi bo'lib, xalq shu nomlari bilan taniydi ularni. Nechukki, Ko'hak, yo'qsa dudi Hirot, va yo Nil, yo kavrosoti Furot. Ulardan jahon obod bo'ladi, dengizlar maqta'lari boshlanishi nuqtasi ham shular.

Haligi yetti daryo ko'plab orollarni o'z ichiga oladi. Hammasi Muhit bahridan ayriladi. Muhit olti yuz orolli, otli daiyodan Bahri Rum. Unda ham 600 dan, Bahri Marg'ib shimolisharqi obod, ul suvda 1000 orol mavjud.

Uchinehisi Bahri Zangu ilabash. Ming uch yuz jazirani o'z ichiga oladi. Hisobda to'rtinchisi Bahri Hind bo'lib, janubida bir soy bor, oti Sind. Beshinchi dengiz keldi Daryoi Chin. U suvda ham orollar va yarim orollar ko'pdan ko'p. Duvong degan suv oltinchi Nil bo'lib, ikki mingga yaqin oroli bor. Yettinchi suv Matrib suvi bo'lib, tuman ming kema suzib yuradi. Bo'lib o'n ikki ming Jazoyir. Buning birla o'n oltita, vassalam. Bulardan boshqa yana Hazar Dengizi ham bor, suvi vahimali, ayniqsa shamol paytida. Unda ham orollar ko'p bo'lib, hadsiz-hisobsizdir. Bularning barchasi manbaidir Muhit. Anga muttasildir bular barisi. Quruqlikdadir lekin uch sorisi. Lekin ular juda chuqur bo'lib, osmon unga tushsa, botib ketadi. Lekin ularning orollari yo'q. Ammo katta o'lchovli jonivor shu suvda suzib yuradi.

Dengiz ishi asoslarini aytib o'tdim, lekin uning yanada nozik tomonlarini sayr etib ko'rganda puxtarok anglash mumkin».

Iskandar Suqrot suhbatidan xursand bo'lib, unga minnatdorchilik e'lon qildi. Oldin yetti daryo ichiga kirish, so'ng muhit ichra azm qilishga ahd qildi.

Iskandar dengiz kayfiyati, turlari, nomlari, orollari tabiatini bilib olgach, Suqrot dan so'radiki: «Suvda ko'p suzib, juda hadisini olibsan. Iltimosimiz: bu uzoq va mashaqqatli safarga ham o'zing peshvolik qilsang. Barcha mallohlaru sayyohlar sening so'zing bilan ish qiladilar. Sen bizni qayoqqa boshlasang, sening so'zing so'z bo'ladi».

Suqrot qabul qilib yo'l boshladi, ulus u boshlagan yo'ldan chiqmay, ehtiyotlik bilan suzisha ketdi. Ilyosning ruhi hamroh bo'lib, kemalarni qushdek uchirib ketdilar. O'zlariga ma'lum bo'lmagan Afranju Rum daryosidan ham omon-eson chiqib oldilar. Hamma kemalarning ahllari qattiq harakat qilib, Jazoyir o'lkasini fath etishga kirishdi shoh. Bir necha kema o'lkaning hududi, qirg'oq uzunligini o'lchash bilan band edi. Baland tog'li yoki cho'qqili orollar uchrasa, balandligini aniqlash ancha qiyin bo'lar, orol atrofini esa kema bilan aylanib chiqib, o'lchab olar edilar. Orolda yo'llar bo'lsa, tanobchilar usuli bilan uzunligini aniqlar edilar. Bir kema ichra o'lchash hisobotlari to'plansa, 12000 qari chiqdi.

Dengiz masofasini aniq qilib o'lchash uchun bir kemani langar toshi bilan mahkamlab, ipining yana bir boshini ikkinchi bir kema tortib ketar, o'lchov tugagach, unga langarni tushirib, bu yog'idagi, o'lchov boshlanishidagi kemachilar esa langarni chiqarib, oldingi kema tez yurib, belgilangan masofada to'xtab, yana tanobni tortib, bir kema turib, ikkinchisi tortib shu tarzda kemalar almashinib, har almashuvdagi masofa aniqlanib, yozilib borardi. Bir dengiz qirg'og'ining uzunligi shunday belgilansa, to'g'ri diametri masofasi ham shu tarzda belgilanardi. Biron Jazoyirni o'rganguncha, hisobchilar olingan ma'lumotlarni qo'shib, ko'paytirib, har tomonlama ma'lumotni tayyor qilib qo'yishar, shu dengiz yo'jazira haqidagi to'liq ma'lumotlar o'sha ondayoq Rumdan keltirilgan uchqur kabutarlar oyog'iga mahkam bog'lashib uchirib yuborishar, xatlar Rum xalqiga yetib borib, shohning qilgan va qilayotgan ishlaridan mukammal ma'lumot berib turardi.

Dengiz yo'llaridagi jami 12000 orol va yarimorolni hakimlar har jihatdan o'rganishar, hatto mahalliy aholi tilmi ham o'zlashtirar edilar. Muhit dengizi ham atroflicha o'rganilgach, hujjatlar xat tashuvchi kabutarlar orqali yana to'xtovsiz Rumga jo'natildi.

Iskandar ilmiy ishlar bilan 12 yil shug'ullandi. Endi Farang dengizigina qolgan edi. Iskandar bir jazira makon qurib, dam olishga ruxsat berdi.

Ushbu buyruqdan shodlikka to'lib-toshgan sipohlar o'z vatanlari tomon yo'l oladigandek xursand bo'lib ketishdi. Lekin shoh kitoblar, hisob-kitoblar yuklangan bir kemani olib keldi. Sipohlar kitob va qog'ozlar solingan sandiqlarni tozalashdi. Qog'ozga nam o'tsa, raqamlarni o'qib bo'lmay qoladi deb, qo'rqishgan edi. Sandiqlarni birma-bir ochib qarashsa, qog'ozlarga nam o'tmabdi. «olingan daftaru qog'ozlardagi yozuvlarmi hisoblab ko'rishsin ahli qalamlar»degan farmon berilgach, hisobchilar hisobdan o'tkazdilar. Olimlar ul adadlarni yana bir tekshirib, bu kitoblarni shohga taklif etdilar. Shoh tavakkal misolida bir-ikki daftar hisoblarini tekshirib ko'rdi va qoniqish hosil qildi.

Iskandar hamma hisob-kitoblarni ko'zdan kechirib, ularning to'g'riligiga ishonch hosil qilgach, yer yuzidagi suv yuzasini chamaladi:

*Ki bo 'Isu kema suvdu sur'utnumoy, Safar qilsa
to'qqiz yilu yetti oy. Humid buliri a'zamni bir
davr etar, Qulju yerdukim suvga kirmisli, yetar.
Ay on bo'ldiki, ucli yili birnima,
Bo'lur suv uro suyr qilsa kema. Muhitiga
murkazi beislitiboh, Erur buhri a'zumgu ul
nuktugoh. Yuqin borur ul yon azimtit
rhog'i, Iki yilrliiliq yo'lu kumruk dog'i.
Yana kelrnuy dog'i unclm bo'lur,
Azirnutdu borg'on zumondu bo'lur.*

Iskandar to'rt yillik yaroq qilib, muhit o'rtasiga ittifoq bilan safar qilishni buyurdi. Shoh yana anjuman tuzdi-yu, dedi: «Bizni havoyi tamonnoyi xom». Shundan so'ng Iskandar o'z xalqining safar chog'ida o'ziga qilgan sadoqati, shijoati, jonbozliklari haqida anchagina shirin so'zlar aytdi.

«o'tgan va ichida qanchadan-qancha chiroyli, ajoyib joylarni ko'rib bahra olmadik, suv olamining qancha sirlaridan voqif bo'lmadik. Dengizlarning barchasini tashqi tomondan tomosha qildim. Yagona bir armonim shu bo'lib qoldiki, dengizda ikki yil borishga, ikki yil qaytishga vaqt sarflasak, Olam dengizining markazi bo'lmish Muhit dengizining markaziga yetib boramiz. Faqat bir tilagim: hammalaringizni Rum sari qaytarib, bir qism 300 tacha lashkar va donishmandlar bilangina bormoqdir. Bu yerda sizlar qiladigan ishlar qolmadi», deganida butun kema dagilar suron ko'tarishib, hamisha shoh bilan birga bo'lishga hozir ekanliklarini ta'kidladilar. Shunda shoh

boshqacharoq bir yo'lni tavsiya qildi. Shoh o'z elini uch guruhga bo'ladi. 2.000 jangchi shoh amri bilan vataniga qarab yo'lga tushadi.

Shoh yana 700 kemani o'zi bilan olib qoladi. Qolgan ana shu xalqqa dediki: «Sizlar to'rt yil davomida mana shu jazirada meni kutasizlar, Rumdan ko'p mol-dunyo olib kelasizlar. Xudo xohlasa, 4 yil o'tgach, eson-omon sizlar bilan ko'rishib, Vatanga birga qaytamiz. Agar yo'lda menga biron xatar yetsa, dengizga cho'ksam, daryo to'fonlari halok qilsa, bu yerda yana kutishni davom ettirmay, xat yozib qoldirasiz-da, vatanga jo'nayverasiz». Mulozim qilib kema ahlin tamom qilar ishlariga qarab borib, bari kishi quvnoq izlovchi, dengizda kerakli bo'ltir har nana necha ming kishi, xuddi dengiz ilmi bilan yillar davomida shug'ullangandek yakdilu hamjihat mehnat qilishardi. Shoh kema ichiga kirib kelgach, undagi ishlar yana jonlanib ketdi. Odamlar tunu kun beorom, yemay-ichmay uxlashni unutib qo'ygandilar. Kecha-kunduz dengizni kuzatsalar ham, suvdan chiqib suvga botayotgan quyoshdan boshqa narsa ko'rinmasdi. Daryolarda kezishgan chog'da ba'zi yerlarda suvning o'ta chuqur emasligi tufayli har xil baliqlar, xilma-xil baliq ko'zlari ko'zga tashlanar, ko'zi o'tli hayvonlar kemalarga hujum qilib kelar ekan, u ko'zlarning tutashidan yog'ochlar yonib ketmasmikin, deb vahm qilardilar. Dengizda po'rtana ko'tarilganda, kema uchi avval ko'tarilib, so'ngra pastga ilinib vahimali o'y uyg'otardi. Askarlar dengizning betartib harakatidan o'zlarini arang tutib turisharkan, Iskandar ham bo'sh kelmaslikka tirishar, shu tarzda goh o'ziga taskin berib, goh tinmayin kema ichida yurib, og'ir damlarni kechirardi.

Bu yanglig' o'tib, bir yilu to'qqiz oy deganda dengiz markaziga yaqinlashib qolishdi. Kema turgan suvning Muhit markazi ekanligi Ilyosu Suqrotga ham ayon bo'lib, darhol Iskandar qoshiga yetib kelishdi. To'rtovlari maslahatlashib, bu joy Muhit markazi ekanligiga shubha yo'qligi haqida uzil kesil bir fikrga kelishdi. Kemalarni harakatdan to'xtatish uchun ularning bodbonlari yelkanlarini tushirdilar. Iskandar eliga dediki: «Endi sizlarning har qaysingiz bilan xayrlashaman. Men dengiz ostini ko'rishni havas qilgan edim. Endi shu muddat keldi. Murodimni tomosha qilish uchun suv ostiga tushmoqchiman». Bu yerda, rivoyatning shu o'rni haqida ziddiyat, qarama-qarshilik bor. Emishki, bir sandiqvash usta Iskandarga gavhardan qilingan bir sandiq yasab bergan va shoh uning ichiga kirib bosh tomoniga arqon bog'lashib kemadan tortib turishgan emish. Ehtiyotlik bilan u shishani suv ichra solibdilar. Shoh shisha ichida bir necha oy qolib, bahr holini ming xil baliqlarning ko'rinishlari va yashash sharoitlarini tomosha qilganmish. Yuz kun o'tgach, keyin shishani yuqoriga tortib olishibdi. Bu hikoyatgina bo'lsa, shunday voqealarning yuz berishiga aql bovar qilmaydi. Mening

flkrimcha, bu hodisa shunday yuz bergan: tarixiy olimlar Iskandarni ham nabiylar, ham valiy deb atashadi. Uning tani riyozat topmish edi. Sayr ishlari tugallangach, suluk ishi ham tamom bo'ldi. Valiylardan o'zini xabardor topib, nubuvvat maqorni ko'zini yoritdi. Ko'zi ul shu'lardan nurli bo'lg'ach, qayon boqdi ko'rdi, nekim bor edi qancha sirli ishlar unga oshkor edi. Suv ichida tomosha qilib yurarkan, yer yuzidagi jonivorlar ham unga aks etib ko'rinib turardi. Quruqlikdagi bor hayvonot suvda aks etgani uchun baliqlar ham har qancha sakramasin, u manzilga o'tolmasdi.

Iskandar dengiz kezarkan, bahr shohi unvoniga ham ega bo'ldi. Butun jahon uni hokimu valiyu payg'ambaru muzaffar shoh sifatida tanidi.

Kema juda tez sur'at bilan borar, ikki yillik yo'lni bir yilda bosib o'tishardi. O'zining jonajon poytaxti Rumga esonomon yetib borgan Iskandar suv ichida yana bir kun qolmoqchi edi, lekin jismi zaitlashib, kuchi qolmadi. Hamma bilan birbir ko'rishgach, jismi betob bo'lib, xayoliga keldiki: «Ketmak kerak, bu jahon tarkin etmak kerak».

Bu payt havo juda qizib ketgan, yerlarni suv sepib ham sovitish qiyin edi. Shunchalik issiq ediki, yerga oyoq qo'ygan odamning oyog'i yerga yetgach, yonib kelishi aniq edi. Iskandar saman otini surib borarkan, issiq jismini notavon ayladi. Otda yurish imkoni yo'qligidan maysazor ustiga tushdi. Yerdagi shamoldan maysalararo orom olmoqchi edi u. Kasallik ancha kuchaygan, jismini isitma o'rtar edi. Joy qilish uchun o'rin tayyorlashgacha ham chiday olmadi. Biyobon shunday qizib ketgan ediki, birov shohga o'z qalqoni bilan soyabon qilib turdi. U ham sipohdorlik qilgan mahalda qalqonni zarkor qilib yaratgan ekan. Shoh taqdiri oxirida uning hayoli tugallanarkan, unga tenirdan yer-samo oltindan bo'lgan ikki surat ko'rinardi. Bildiki, ish yaqinlashib qolibdi. Ko'zdan ashk to'kib, qayg'u bilan, ilik bilan o'sha suvga jon yuvdi.

ISKANDARNING VAFOTI

Bu ishlar Iskandarga ayon bo'lgach, u o'z hayoti quyoshiga tutilish vaqti yetganini sezdi. Yaqin bildiki, ketmak chog'i yetibdi. Shunday mahzun kunlarda ajal jomidan zaharli ovqat yeb-ichib turarkan, onasi yodiga tushdi. Ko'zini ochibon elga nigoh tashlab, ajal yelida bir sovuq oh tortdi. Kotib chaqirtirib, onasiga xat yozmoq uchun qog'ozu qalam so'radi. Qog'oz yuzini qaro qiladi. Dabir qog'ozni tayyorlagach, unga shu so'zlarni yozishni buyurdi:

**<<Ki bu salifukim nomui darddur, Rtiqum undii
liangomai darddur. Birov hamdidadindur bidoyat
unga, Ki yo 'q ibtidodur shikoyut ungu.**

Shu yerga yetganda shoh, tugatdi so'zi-yu, dog'i yumdi ko'zin. Foniy mulkni jasurlik bilan tez egallagan edi, endi baqo mulkin olgali jazm qildi. Solib tan tilsimini tufroq uza bu charxi nuh toqqa qarab parvoz etdi. Ko'kka qarab safar ayladi, yeru ko'kni zeru zabar ayladi. Ajal sarsari getinavard bo'lib, qorong'i tutun olam yuzini qora qildi. Xisravoniy taxt yerga yiqilib, toj ham yerga tushdi, taxti ham yuz pora bo'ldi.

Hikmat ahli kitoblardek qaro kiydi, falak bo'lsa, beshiqdor ish qilib qiyomat kunini oshkora ayladi. Negaki, jahonning bor xalqi ohu noladan shovqin-suron ko'tardi. Shunday qiyomatki, nogoh tushib, arzi falak ko'kka tushardi. Falak bilan yer sarbasar chayqalib, dame chayqalib, barchasi qo'zg'alib, hamul dam oradan chiqib, hamon yana zamon ko'rmay qolanli.

Keyin odamlar Iskandarni mahofoga yotqizib, mahkam bog'lab, na'shini aytganidan ham chiroyli bezatishib, shohi jahon shoh vasiyatlarini yoddan chiqarmay, xorlik bilan faryodu fig'on qilib ovoz chiqarmay, na'shi tartibini o'zi aytganday shaklda vasab saroy sari yo'lga tushdilar.

Burunroq bir kishidan nomani berib yubordilar. Onasi voqeadan xabar topib, Rustamdan ayrilgan Zolday behol hushini yo'qotgan holda o'tirar, ko'ksini chok-chok tilishni istasa ham, bu holdan o'zini halok aylashni istasa ham, lekin o'g'li yuborgan noma mazmuniga boqib, shu bilan joni mahzuniga tasalli berib o'tirardi. Iskandar nimanikim yozsa, uni eshitish foydali ekanligini u yaxshi bilardi. Lekin o'zining olamiga qanday chora topishni bilmay, qalbidagi o'tdan jahon o'rtashini, jahongina emas, to'qqiz osmon o'rtashini tilar edi u. Lekin shoh so'ziga sadoqat, uni so'zsiz ado qilish uni zo'rg'a saqlab turardi.

Na'sh uning tomon yaqinlashib kelar ekan, tog'lar, dashtlar qora rang ostida qoldi. Odamlar na'shni bo'yinlariga olishdi, buni ko'rgan onaizor aso tutib, belini qattiq bog'ladi-da, ichidan bir o'tlig' oh tortdi. Uyatdan falak boshini quyi soldi. Yiroqdan o'g'li tobutini ko'rgan ona falakdan shunday rev eshitdiki, u malika saroyigacha yetib bordi. Zo'rg'a-zo'rg'a tobutga yetib olgan ona uchun chekib osuftahol faryod qildi:

**Ki: *Xu.sh holding, el nielimoni aziz,
Ki qurboning ushbu qarigan kaniz.
Senga loyiq ermas erdi bu saroy,
Ki bo'Idling, quyub bizni, urbatgoroy.
Ne loyiqki qilg'ay makon nuri pok,
Bu dayr ichrakim, aslidin tiyra .rok.**

*Munavvar qilil) ravza bo 'stonini,
Yorutling maloyik shabistonini. Xirad
olidakim niuhosibdurur,
Bu isli bu yanglig' munosibdurur.
Sanga gtir bu suratda endi surur,
Sururingga bizdan n'zodur zttrur.
Menga lek zulm o'ldi aflokdin,
Sari'anjomu dahri bebokdin. Ki azm
elmadim yo'lg'a sendek burun,
Yasarga sanga jannat iclira o'run.*

Ana shunday so'zlar bilan ona o'z o'g'lini oxirgi yo'lga uzatdi. Bu ayin ila nuktarez bo'lib, xaloyiq ichida oh-faryod ko'tarildi. Barcha aholi afg'onu oh tortib kelardilar, chu ul tanni madfanga yetkurdilar. Tiyr tufroq bag'rin xarosh qilib ul tuproq ichiga quyoshni yoshurdilar. Bu olamdagi eskidan qolgan rasm quyoshning tufroqqa botmog'i. Ravshan tanini qora tufroqqa topshurub, madfanini yasab, yuz tuman zeb ila sipchr aylasin qabrpo'sh etdilar, necha fig'onu xurush etdilar. Har oxir ko'ngulni bori topdurub, ko'ngulda havas xorini sindurub, fig'on necha aylab navo topmayin, ul ozurdaliqqa navo topmayin.